ભાસનાટકચક્ર

દૂતવાક્ય

સંપાદકો

પ્રિ. સી. એલ. શાસ્ત્રી
એમ. એ., સાહિત્યાચાર્ય,
સહજાનંદ આર્ટ્સ એન્ડ કૉમર્સ કૉલેજ

ડૉ. ભગવતીપ્રસાદ ડી. પંડ્યા
એમ. એ., પીએચ. ડી.,
સ્વામીનારાયણ આર્ટ્સ કૉલેજ

પ્રા. સુરેશચંદ્ર જે. દવે
એમ. એ.
નવગુજરાત આર્ટ્સ એન્ડ કૉમર્સ કૉલેજ

પ્રા. ગૌતમ વી. પટેલ
એમ. એ.
સેન્ટ ઝેવિયર્સ કૉલેજ

અમદાવાદ

પ્રકાશક
સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર
હાથીખાના, રતનપોળ,
અમદાવાદ

પ્રકાશક
સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર વતી
૫ ભૂરાનાલ કાલિદાસ શાહ,
હાથીખાના રતનપોળ,
અમદાવાદ–૧

પ્રથમ આવૃત્તિ ડીસેમ્બર ૧૯૬૫
દ્વિતિયાવૃત્તિ જુનાઈ ૧૯૭૨

કિંમત ૩ ૨૫

મુદ્રક
શંકરસિંહ એન મોનકી
અમર મેટિંગ એન્ડ પ્રિન્ટિંગ વર્કસ,
હવેલીની ખડકી શાહપુર
અમદાવાદ–૧

......અનુસ્નાતક વર્ગના વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસક્રમમાં આદ્ય-નાટ્યકવિ ભાસના કેટલાંક નાટકો નિર્યત કરવામાં આવ્યાં છે. સંસ્કૃત આવૃત્તિઓની ઉપાદેયતા આ સમયના વિદ્યાર્થીઓમાં અતિ અલ્પ છે. અંગ્રેજી આવૃત્તિઓનો પણ એક યા બીજા કારણે વિદ્યાર્થીઓમાં ઉપયોગ ઓછો થાય છે. આથી ગુજરાતી આવૃત્તિ આવશ્યક બની. ભાસ વિશે યથાપ્રાપ્ત સામગ્રીને આધારે તેનાં નાટકોની ગુજરાતી આવૃત્તિઓ કરવાનો આ પ્રયત્ન કેટલે અંશે સફળ થયો તે વાચકોને માટે નક્કી કરવાનું રહ્યું અમે તો પૂર્વસૂરિઓનું ઋણ અદા કરીએ છીએ. તેમાંય ડૉ. એ. ડી. પુસાલકર અને ડૉ. એ. એસ. પી. અય્યરના ભાસ પરના અભ્યાસ-ગ્રંથો અમારે માટે વિશેષ માર્ગદર્શનરૂપ બન્યા હોવાથી તેઓનો ખાસ આભાર માનીએ છીએ.

સૂચનો સહર્ષ આવકારીશું.

દ્વિતીય આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

ભાસના દૂતવાક્યની પ્રથમ આવૃત્તિ ધાર્યા કરતા ઘણી વહેલી પૂરી થઇ ગઈ તેની નવી આવૃત્તિની આવશ્યકતા હતી. આ આવશ્યકતાની પૂર્તિ પ્રકાશક શ્રી ભૂરાલાલ પંડિતના ઉત્સાહને કારણે અસ્તિત્વમાં આવી છે.

વાસ્તવમાં આ આવૃત્તિ પ્રથમ આવૃત્તિનું પુનર્મુદ્રણ છે. ક્યાંક જરૂરી ફેરફારો કર્યા છે, આશા છે પ્રાધ્યાપક મિત્રો અને વિદ્યાર્થીગણ પૂર્વવત્ આ સંસ્કરણને આવકારશે.

પ્રકાશક શ્રી ભૂરાલાલ પંડિત તથા તેમના સહકાર્યકર શ્રી બાબુભાઈ એચ. વોરા અને શ્રી હીરાભાઈનો આભાર.

—સંપાદકો

અનુક્રમણિકા

ભાસ પ્રશસ્તિ

(૧) प्रथितयशसां भाससौमिल्लकविपुत्रादीनां प्रबन्धानतिक्रम्य कथं वर्तमानस्य कवेः कालिदासस्य कृतौ बहुमानः
—કાલિદાસ (માલવિકાગ્નિમિત્ર)

(२) सूत्रधारकृतारम्भैर्नाटकैर्बहुभूमिकैः ।
सपताकैर्यशो लेभे भासो देवकुलैरिव ॥
—બાણ (હર્ષચરિત)

(३) भासम्मि जलणमित्ते कन्तीदेवे तहावि रहुवारे ।
सोबन्धवे अ बन्धम्मि हारिअन्दे अ आणन्दो ॥
—વાક્પતિરાજ (ગઉડવહો)

(४) भासनाटकचक्रेऽपि च्छेकैः क्षिप्ते परीक्षितुम् ।
स्वप्नवासवदत्तस्य दाहकोऽभून्न पावकः ॥
—રાજશેખર (સૂક્તિમુક્તાવલી)

(५) यस्याश्चोरश्चिकुरनिकुरः कर्णपूरो मयूरो
भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः ।
हर्षो हर्षो हृदयवसतिः पञ्चबाणस्तु बाणः
केषां नैषा भवति कविताकामिनी कौतुकाय ॥
—જયદેવ (પ્રસન્નરાઘવ)

(६) सुविभक्तमुखाद्यङ्गैर्व्यक्तलक्षणवृत्तिभिः ।
परेतोऽपि स्थितो भासः शरीरैरिव नाटकैः ॥
—દંડી (અવંતિસુંદરી કથા)

(७) भासो रामिलसोमिलौ वररुचिः श्रीसाहसाङ्कः कविर्मेण्ठो भारविकालिदासतरलाः स्कन्धः सुबन्धुश्च यः ।
दण्डी बाणदिवाकरौ गणपतिः कान्तश्च रत्नाकरः
सिद्धा यस्य सरस्वती भगवती के तस्य सर्वे वयम् ॥
—શાર્ઙ્ગધરપદ્ધતિમાં ૧૧૮

આ શ્લોક કવિવિમર્શમાં રાજશેખરની રચના છે એમ એસ. નારાયણ શાસ્ત્રી નોંધે છે

(૮) बभूवान्येऽपिकुमारदास
भासादयो हन्त कवीन्दवस्ते ।
यदीय गोभि कृतिनां द्रवन्ति
चेतांसि चन्द्रोत्पननिर्मलानि ॥
—સોઢલ (ઉદયસુંદરી કથા)

(९) भासयत्यपि भासादौ कविवर्गे जगत्त्रयीम् ।
के न यान्ति निबन्धार: कालिदासस्य दासताम् ॥
—સરસ્વતીકંઠાભરણ

(१०) कुर्युर्न कवय कवित्वकलमप्राचीनबीजांकुर-
क्षेत्राणि प्रथितप्रभा शुभमति श्रीभासबाणादय ॥
—દંડી (કવિહૃદય)

(११) वाल्मीकिव्यासभासप्रभृतिभिरुदितां
कालिदासाद्याकाद्यै-
र्गुतां मुक्तां च बाणप्रभृतिभिरनर्घां ।
साहितीसौहृतां ताम् ॥
—દંડી (કવિહૃદય)

(१२) सम्प्रति परां काष्ठामधिरुढेनापि भासेन भूतपूर्वा स्वकीया दशा न विस्मृता । यतोऽनेन पूर्वाचरित घटकर्परेणोदकवहनमेव प्रतिज्ञातम् । प्रतिज्ञां चेमामसहमाना परे कवय. परिहसितुमनसो विक्रमार्कसभ्यमेनं भासं तज्जातिस्मारकेन घटकर्परनाम्ना व्यवजहु. । क्रमेण च स एव व्यपदेशो भासमहाकवे. सुप्रसिद्ध सम्पन्न ।
—દંડી (કવિહૃદય)

(નોંધ-૧૦, ૧૧ અને ૧૨ને દંડીરચિત, કવિહૃદયમાં આવેલા ઉલ્લેખો તરીકે એસ. નારાયણ શાસ્ત્રી ઓળખાવે છે. પણ એ કવિહૃદય નામની કૃતિ દંડીની છે કે કેમ તે શંકાસ્પદ છે.)

ભાસ-સમસ્યા

ભાસ એટલે પ્રશિષ્ટ સંસ્કૃત નાટ્ય-સાહિત્યરૂપી પ્રફુલ્લિત પાદપનું પ્રથમ પ્રસૂન. નાટ્ય-વિભાગે અગ્રિમ સ્થાન શોભાવનાર કવિવર કાલિદાસે પણ એનો આદરપૂર્વક ઉલ્લેખ કર્યો છે. કાવ્યક્ષેત્રે વાલ્મીકિ આદિ કવિ છે, નાટ્ય-ક્ષેત્રે ભાસ આદિ નાટ્યકાર છે. નાટક, પ્રકરણ, વ્યાયોગ, કે ઉત્સૃષ્ટિકાંક જેવા અનેક રૂપકના પ્રકારોનું ભાસે સફળતાપૂર્વક ખેડાણ કર્યું છે, એમ એના નામે ઉપલબ્ધ થતાં નાટકો પરથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે.

પણ અતિ અફસોસ સાથે નોંધવું પડે છે કે કવિવરો દ્વારા પ્રશંસાનાં પુષ્પો પામનાર ભાસ આપણાં સમક્ષ નામશેષ બની ગયા હતા. મુસલમાન યુગની ધર્માંધતાનો ભોગ ભારતના ભગવાનના શ્વાસોશ્વાસ સમા વેદ બન્યા હતા તો પછી ભાસનાં નાટકોની શી વિસાત? ઉત્તર ભારતમાં બળ અને જુલમનું શાસન સ્થાપનાર મુસલમાનોએ દેવનાગરી લિપિમાં ભાસનાં નાટકોને ભસ્માવશેષ કર્યાં હશે, એમ માનવાને કારણ મળે છે. કાલિદાસ, બાણ, રાજશેખર, જયદેવ વગેરે જેનો ગૌરવપૂર્વક ઉલ્લેખ કરે એ ભાસની એક પણ કૃતિ દેવનાગરી લિપિમાં લખાયેલી ઉત્તર ભારતમાં નથી મળી તે આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. પણ સદ્‌ભાગ્યે દક્ષિણ ભારતમાં મલયમ લિપિમાં આ ભાસનાં નાટકો સચવાઈ રહ્યાં હતાં. અને ઈ. સ. ૧૯૧૨થી મહામહોપાધ્યાય ગણપતિ શાસ્ત્રીએ ભાસના નામે ચરેલાં તેર નાટકોને ક્રમે ક્રમે પ્રસિદ્ધ કર્યાં.

સ્વપ્નવાસવદત્તા, પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ, પંચરાત્ર, ચારુદત્ત, દૂતઘટોત્કચ, અવિમારક, બાલચરિત, મધ્યમવ્યાયોગ, કર્ણભાર અને ઊરુભંગ

નામનાં નાટકોની મલાયમ લિપિની હસ્તપ્રત મહામહોપાધ્યાય ગણપતિ શાસ્ત્રીને કેરલમાં પદ્મનાભપુરની નજીકમાં આવેલા મનલ્લિકારમઠમાંથી મળી આવી. તેઓએ આ વિભાગે વધુ સંશોધન કર્યું. અભિષેક તથા પ્રતિમા નાટકની હસ્તપ્રત તેઓને કૈલાસપુરના એક જોષી પાસેથી મળી. સ્વપ્નવાસવદત્તા અને પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણની કેરલમાંથી મળેલી હસ્તપ્રતો, મ્હૈસુરના પંડિત અનંતાચાર્યે મહમહો. ગણપતિ શાસ્ત્રીને આપી. આ પછી ભાસનાટકચક્રનાં આ નાટકોને મહામહો. ગણપતિ શાસ્ત્રીએ ઈ. સ. ૧૯૧૨ થી પ્રસિદ્ધ કરવા શરૂ કર્યાં.

સંસ્કૃત સાહિત્યરસિક જનતા માટે આનંદનો અરુણોદય થયો. પણ એક મતે આ સર્વે નાટકો ભાસનાં જ છે તેવું સ્વીકારે તો વિદ્વાનો વિવેચકો કેમ કહેવાય ? પરિણામે આ વિભાગે એક સમસ્યા ઉદ્દ્ભવી. આ સર્વે નાટકો ભાસનાં જ છે કે નહિ ? બધા નાટકો નહિ તો થોડાં ભાસના નામે ચઢાવી દીધાં છે ? આજે આ વિવાદને **ભાસ સમસ્યા** (Bhasa Problem) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ સમસ્યાએ અનેક વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. જેવા કે મહામહોપાધ્યાય ગણપતિ શાસ્ત્રી, ડૉ. બેનરજી શાસ્ત્રી, ડૉ. બેલવેલકર, ડૉ. યાકોબી, ડૉ. જયસ્વાલ, ડૉ. એ બી. કીથ, ડૉ. સ્ટેન કોનો, ડૉ. સરૂપ, ડૉ. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી, ડૉ. થોમસ, પંડિત રામાવતાર શર્મા ડૉ. બાર્નેટ, શાર્પેન્ટિયર, ડૉ. કાણે, ડૉ. કુન્હન રાજા, ડૉ. લેવી, ડૉ. પિશરોટી, ડૉ. કપ્પુસ્વામી શાસ્ત્રી, ડૉ. વુલનર, ડૉ. સુકથંકર, ડૉ. વિન્ટરનિત્ઝ, ડૉ. પુસાલકર, ડૉ. આયર. કેટલા બધા ડૉકટરો એક પ્રશ્ન પાછળ ! અને એમની ચીરફાડે પ્રશ્નને સુધારવા કરતાં બગાડયો વધારે ! સો ડાહ્યાનો એક મત પણ બે વિદ્વાનોના સો મત. આ વિદ્દદ્‌વૃંદમાંથી એવું કહેનાર તરફ પણ અંગુલિનિર્દેશ કરી શકાય કે આ પ્રાપ્ત નાટકોમાંથી કેટલાંકના કર્તા ભાસ નથી."

અથવા આ નાટકો જ ભાસનાં નથી. અનેકવિધ-ચર્ચા પરથી જે તારવવામાં આવ્યું છે તેને સંક્ષિપ્તમાં અહીં આપવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

ગ્રંથકર્તૃત્વ

પ્રથમ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે આ બધાં નાટકો એક જ કર્તાની કૃતિ છે કે અનેક કવિઓની? મહામહો. ગણપતિ શાસ્ત્રી આને એક જ વ્યક્તિની કૃતિઓ માને છે. ડૉ. કીથ, ડૉ. થોમસ, ડૉ. સરૂપ, ડૉ. બેનરજી શાસ્ત્રી, ડૉ. એસ. એમ. પરાંજપે, ડૉ. એ. ડી પુસાલકર અને ડૉ. આયર આ તેરેતેર નાટકોને એક વ્યક્તિની કૃતિઓ માને છે. ડૉ. દેવધર ચારુદત્ત સિવાયની બધી કૃતિઓ ભાસની સ્વીકારે છે. પ્રો. જાગીરદાર સ્વપ્નવાસવદત્તા, પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ અને પંચરાત્રને ભાસની કૃતિઓ માને છે. અને બાકીની કૃતિઓ જુદા જુદા યુગની માને છે. ડૉ. વિન્ટરનિત્ઝ અને ડૉ. સુકથંકર સ્વપ્ન. અને પ્રતિજ્ઞા. ને ભાસકૃત ગણે છે અને અત્યારે ઉપલબ્ધ થતી જાણકારીને આધારે બાકીનાં નાટકો વિશે નક્કી કરવું અશક્ય છે એમ સ્વીકારે છે. ડૉ. વેબરે સ્વપ્ન, પ્રતિજ્ઞા, ચારુદત્ત, બાલચરિત અને અવિમારકને એક કર્તાની કૃતિઓ માની છે. અભિષેક, કર્ણભાર, ઊરુભંગ, દૂતવાક્ય અને દૂતઘટોત્કચ સિવાયની કૃતિઓ ભાસની છે એમ ડૉ. કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ માને છે. ડૉ. બાર્નેટ અને ડૉ. પિશરોટી નાટકોને જુદા જુદા યુગની કૃતિઓ સ્વીકારતા પ્રેરાય છે. ડૉ. વુલનર અલગ અલગ નાટકો માટે ભિન્ન ભિન્ન યુગો સ્વીકારતા જણાય છે. ડૉ. જ્હૉન્સ્ટન પણ એવો જ કોઈ મત પુષ્ટ કરે છે. ઘણુંખરું વિદ્વાનોમાં સ્વપ્ન. અને પ્રતિજ્ઞા.ને અનુલક્ષીને ઐકમત્યમ્ પ્રવર્તે છે. અહીં એ પ્રશ્ન થાય કે આટલા બધા मुण्डे मुण्डे मतिर्भिन्ना નાં ઉદાહરણો છે, પુરુષમતિનું વૈશ્વરૂપ્ય જણાય છે તો નિર્ણય તારવવો કેવી રીતે? પણ આ ક્ષેત્રે ડૉ. પુસાલકરે નોંધેલું ડૉ. વિન્ટરનિત્ઝનું વાક્ય પર્યાપ્ત આશ્વાસન-રૂપ છે કે–

In science truth is not found out by the majoirty fo votes but the majority of argumens."

જેઓ આ સર્વે નાટકોને એક જ કર્તાની કૃતિઓ માને છે તેઓની દલીલો નીચે મુજબ છે:

(૧) સર્વે નાટકોનો આરંભ એક જ વાક્યથી થાય છે કે नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः ।

(૨) ચારુદત્ત સિવાય સર્વે નાટકોમાં સૂત્રધાર મંગલ શ્લોક બોલે છે.

(૩) સ્વપ્ન, પ્રતિજ્ઞા, પંચરાત્ર અને પ્રતિમામાં મુદ્રાલંકારનો પ્રયોગ મંગલ શ્લોકમાં થયો છે.

(૪) કર્ણભાર સિવાય બધે પ્રસ્તાવના ને માટે स्थापना શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે.

(૫) આ સ્થાપના ઘણી નાની અને લેખક કે કૃતિના નામ વિનાની હોય છે.

(૬) નાટકોના અંતે નાટકનુ નામ પુષ્પિકામાં આપવામાં આવ્યું હોય છે.

(૭) નાટકના અંતે પણ કર્તાનું નામ આપ્યું નથી.

(૮) एवमार्यमिश्रान् विज्ञापयामि । अये, किन्नु खलु मयि विज्ञापनव्यग्रे शब्द इव श्रूयते । વગેરે વાક્યોનો પ્રયોગ મોટા ભાગનાં નાટકોમાં એક સરખો થયેલો છે.

(૯) इमा सागरपर्यन्ता हिमवद्विन्ध्यकुण्डलाम् ।
महीमेकातपत्राङ्का राजसिंहः प्रशास्तु नः ॥

આ ભરતવાક્ય સ્વપ્નમાં આવે છે. ચારુદત્ત અને દૂતઘટોત્કચ સિવાયનાં નાટકોમાં આવતાં ભરતવાક્યમાં લગભગ ઉપરના ભરત–વાક્યને મળતા વિચારો છે.

(૧૦) ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા અગણિત નિયમોનું ઉલ્લંઘન આ નાટકોમાં જોવા મળે છે દા. ત,

(૧) પ્રતિમામાં દશરથનું મૃત્યુ રંગમંચ પર દર્શાવ્યું છે

(૨) અભિષેકમાં વાલિનો વધ તખ્તા પર બતાવાયો છે.

(૩) ઊરુભંગમાં દુર્યોધનનો સ્વર્ગવાસ પણ પ્રેક્ષકો સમક્ષ દેખાડ્યો છે.

(૪) બાલચરિતમાં ચાણૂર, મુષ્ટિક અને કંસનો નાશ પ્રત્યક્ષ બતાવાયો છે.

(૫) સ્વપ્નમાં ઉદયનનું શયન મંચ ઉપર બતાવ્યું છે.

(૬) પંચરાત્ર અને મધ્યમ.માં દૂરથી બોલાવવામાં આવે છે.

(૭) અભિષેક, પૂજા કે પ્રતિજ્ઞા માટે જળ રંગમંચ ઉપર લાવવામાં આવ્યું છે.

(૮) નાટ્યશાસ્ત્ર મુજબ પત્ની પતિને 'આર્યપુત્ર' સંબોધન કરે જ્યારે સ્વપ્નમાં અને બાલચરિતમાં સેવકો સ્વામીને 'આર્યપુત્ર' સંબોધન કરે છે.

(૧૧) ઘણાં નાટકોમાં આકાશભાષિતનો છૂટથી પ્રયોગ થયેલો જોવા મળે છે.

(૧૨) 'निष्क्रम्य प्रविश्य' ની યુક્તિ કથાનકને ઝડપથી આગળ વધારવા માટે થયેલી જોવા મળે છે.

(૧૩) યોદ્ધા કે બ્રાહ્મણો દ્વારા સંગ્રામ, દ્વંદ્વયુદ્ધ, રણમેદાન, યજ્ઞ-પ્રસંગ વગેરેનું વર્ણન કરાવ્યું છે. જુઓ: ઊરુભંગ, પંચરાત્ર.

(૧૪) उत्सरत उत्सरत आर्याः । उत्सरतः જેવી જાહેરાત પછી માનનીય વ્યક્તિઓનો પ્રવેશ વર્ણવવામાં આવ્યો છે.

(૧૫) સ્વપ્ન, પ્રતિજ્ઞા, અભિષેક અને પ્રતિમામાં પ્રતિહારીનું નામ 'વિજયા' એક સરખું છે.

(૧૬) निवेद्यतां निवेद्यतां महाराजाय જેવા પ્રયોગો ઘણાં નાટકોમાં કાંઈ નિવેદન કરવાનું હોય ત્યારે થાય છે.

(૧૭) પ્રસ્તાવનામાં નેપથ્યે અવાજ થાય અને તે સાંભળીને તરત 'अङ्ग ज्ञातम्' એમ કહી આવનાર પ્રસંગનું વર્ણન આપી દેવામાં આવે છે.

(૧૮) વાર્તાલાપમાં એક પાત્ર બીજું પાત્ર કાંઈ કહેવા ઇચ્છે છે એમ તરત સમજીને પ્રશ્ન પૂછે છે.[૧]

(૧૯) ભિન્ન ભિન્ન છંદોનો પ્રયોગ પણ એક પ્રકારનું સામ્ય પ્રદર્શિત કરી આ બધી રચનાઓ એક જ વ્યક્તિની હોય તેમ સિદ્ધ કરે છે.

(૨૦) સૂર્યાસ્ત, રાત્રિ, સંધ્યા, યુદ્ધ, મત્ત, કે વ્યક્તિઓનાં વર્ણનમાં ઉપમાદિ અલંકારગત ઘણું સામ્ય જણાય છે.

(૨૧) 'હાથ એ જ ઉત્તમ આયુધ છે' આ વિચાર બાલચરિત, મધ્યમવ્યાયોગ, પંચરાત્ર અને અવિમારકમાં મળે છે.

(૨૨) દુર્યોધનના પાત્રમાં સર્વત્ર માનનો ગુણ દૃઢતાપૂર્વક પ્રદર્શિત થતો જણાય છે.

(૨૩) ઉરુભંગ અને દૂતવાક્યમાં ધૃતરાષ્ટ્રને અંધ બનાવવાનું એક સરખું કારણ આપ્યું છે કે દેવોને સ્વર્ગના સંરક્ષણમાં શંકા જાગી એટલે ધૃતરાષ્ટ્રને અંધ બનાવ્યા.

(૨૪) અર્જુનનું કિરાતનું રૂપ ધારણ કરનાર શિવ સાથેનું કે નિવાતકવચ સાથેનું યુદ્ધ દૂતવાક્ય, દૂતઘટોત્કચ અને ઊરુભંગમાં એક સરખું વર્ણવ્યું છે.

(૨૫) લક્ષ્મી સાહસમાં વાસ કરે છે, પરાક્રમથી રાજ્ય મેળવાય છે, સંતોષમાં સંપત્તિ રહેતી નથી જેવા વિચારોમાં લક્ષ્મી અને સાહસ તથા પરાક્રમનો સરખો સંબંધ વર્ણવેલો અનેક નાટકોમાં મળે છે.[૨]

---

૧. ननु किंचिद्वक्तुकामासि–અવિમારક. सुग्रीव । वक्तुकाममिव त्वां लक्षये–અભિષેક. वक्तुकाममिव त्वां लक्षये–પ્રતિજ્ઞા.

૨ साहसे श्रीः प्रतिवसति–ચારુદત્ત राज्यं नाम नृपात्मजैः सहृदयैर्जित्वा रिपून् भुज्यते । –દૂતવાક્ય. श्रीर्न, संतोषमिच्छति । પંચરાત્ર. प्रायेण हि नरेन्द्रश्री सोत्साहैरेव भुज्यते ।– ૨૧૫ન

(૨૬) બે વ્યક્તિઓના વાર્તાલાપમાં અચાનક ત્રીજી વ્યક્તિની ઉક્તિ જોડાતાં ભાવિનું સૂચન થાય તેવા પ્રસંગને નાટ્યશાસ્ત્રની પરિભાષામાં 'ગંડ' કહે છે કેટલાક આનો ઉલ્લેખ પતાકાસ્થાનક તરીકે કરે છે. આવા ગંડ આ નાટકોમાં અનેક જોવા મળે છે.[૩] વળી, અવિમારકના બીજા અંકમાં, પંચરાત્રના પહેલા અંકમાં પ્રતિમાના પહેલા અંકમાં, પ્રતિમાના બીજા અંકમાં, તેમ જ સ્વપ્ન. અને પ્રતિજ્ઞા. માં યત્રતત્રસર્વત્ર આવાં ઉદાહરણો પ્રાપ્ત થાય છે.

(૨૭) એકબીજાને મળતા આવતા કેટલાક નાટ્યપ્રસંગો પણ મળી આવે છે. દા, ત, યુવાન વીરને કોઈ મહારાજને માન આપવાનું કહે ત્યારે તે બોલી ઊઠે आः कस्य महाराजः । જુઓ : બાલચરિત અને પંચરાત્ર.

(૨૮) દશરથ, વાલિ અને દુર્યોધન મરણ સમયે જે દશ્યો જુએ છે તેનું વર્ણન ઘણું મળતું મળી આવે છે.

(૨૯) પ્રતિજ્ઞા અને અવિમારકમાં રાજા પુત્રી માટે યોગ્ય વરની ચિંતાની અભિવ્યક્તિ પત્ની સમક્ષ કરે છે અને આ દશ્યનો અંત કંચુકીના પ્રવેશથી આવે છે. બાલચરિતના ત્રીજા અંકનું અને પંચરાત્રના બીજા અંકના આરંભનું દશ્ય સરખું છે. વળી ચારુદત્ત અને અવિમારકમાં આવતું નગરવર્ણન પણ ઘણું સામ્ય લઈને આવે છે.

---

૩ જુઓ: रावण :-व्यक्तमिन्द्रजिता युद्धे हते तस्मिन् नराधमे
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा केन त्वं मोक्षयिष्यसे ॥
(नेपथ्ये)
रामेण रामेण ।

—અભિષેક ૫—૧૦

(૩૦) આ નાટકોમાં ઘણે સ્થળે આવતી સરખામણીઓમાં ખૂબ સામ્ય છે. વીરની સરખામણી સિંહ સાથે, કે તેજસ્વી મનુષ્યની સરખામણી નક્ષત્રના સમૂહમાં રહેલા ચંદ્ર સાથે અનેક વખત થયેલી જોવા મળે છે.

(૩૧) अहो हास्यभिधानम् કે यत्र मम पराक्रमः જેવા પ્રયોગો એકથી વધુ નાટકોમાં થયેલા છે.

(૩૨) એક પાત્ર, બે પાત્ર કે વધુ પાત્રો દ્વારા શ્લોકને તોડી બોલવાની રીત આ નાટકોમાં ઘણે સ્થળે જોવા મળે છે.

(૩૩) બ્રાહ્મણ ધર્મ તરફ પક્ષપાત જેવી વસ્તુઓ અને કેટલીક સામાજિક સ્થિતિઓનું સામ્ય પણ આ તેરે નાટકોનો કર્તા એક જ છે એમ માનવા પ્રેરે છે.

(૩૪) ભાષા-શૈલીનું સામ્ય ઘણું નોંધપાત્ર છે. સાદી, સરળ, પ્રવાહી અને મધુર ભાષાનો પ્રયોગ સર્વ નાટકોમાં થયો છે.[૪]

(૩૫) યમકોનો અતિરેક અને અનુપ્રાસનો છૂટથી પ્રયોગ આ નાટકોના કર્તા કોઈ એક વ્યક્તિ હશે એમ માનવા પ્રેરે છે.

(૩૬) નાના નાના સંવાદો–વાક્યોમાં કે પછી શ્લોકોમાં–એકદમ સરળ, સચોટ અને હૃદયંગમ રીતે સર્વ નાટકોમાં રચાયેલા દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

(૩૭) ડૉ. એ. ડી. પુસાલકર એક 'स्वराज्य' ની દલીલ જોરદાર કરે છે. કેટલાંક ભરતવાક્યોમાં 'परचक्रं प्रशाम्यतु' એમ કહ્યું છે. મહાભારતનાં નાટકોનો અંત કૌરવોને હરાવી પાંડવોનું રાજ્યારોહણ છે. બાલચરિતમાં શ્રીકૃષ્ણ કંસને મારીને ઉગ્રસેનને રાજગાદી અર્પાવે છે. ઉદયનની કથામાં પણ રાજ્યપ્રાપ્તિ એ જ

૪ જુઓ: "clear, lofty and majestic as well as sweet and charming. The sentences are everywhere replete with a wealth of ideas beautifully expressed." Dr. Ganapati Shastri:– ઉપોદ્ઘાત–

ધ્યેય છે. રામકથાનાં નાટકોમાં પણ રામ અંતે રાજ્ય મેળવે છે. અવિમારકમાં પણ અંતે નાયકને રાજ્યપ્રાપ્તિ થતી દર્શાવી છે. આ બધું બતાવે છે કે આ નાટકોનો કર્તા કોઈ એક હોવો જોઈએ.

આમ ખૂબ ઝીણવટભરી વિગતથી ઉપર મુજબની કેટલીક દલીલો આપીને ડૉ. પુસાલકર આ તેરે કૃતિઓ એક જ કર્તાની સ્વીકારે છે.૫ વળી આવો જ મત ડૉ. સરૂપ આપે છે. ૬ ઉપર નોંધેલાં કારણો ઉપરાંત નીચેનાં કારણો કૃતિઓના એકકર્તૃત્વને સિદ્ધ કરવામાં મદદરૂપ છે એમ કહી શકાય.

(૧) નાન્દીમાં શ્રીકૃષ્ણ :—

આ નાટકોની નાન્દીમાં મોટે ભાગે શ્રીકૃષ્ણ કે તેમના અવતારોની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે.

(૨) શ્રીકૃષ્ણપ્રશંસા :—

મહાભારત તેમજ રામાયણનાં નાટકો જોતાં જણાય છે કે શ્રીકૃષ્ણ કે તેમના અવતારોની સીધી કે આડકતરી પ્રશંસા કરવામાં લેખક રાચે છે. દા. ત.,

(૧) કર્ણભારમાં શ્રીકૃષ્ણને કોઈ સીધો સંબંધ નથી છતાં શ્રીકૃષ્ણ દીર્ઘદૃષ્ટિ છે તેવું દર્શાવતાં ત્યાં કહે છે–अनेककपटबुध्वेः कृष्णात्योपायः।

---

૫ જુઓ: "Thus, a careful study of the problem, under various head leads us to the definite conclusion that all the plays are the products of one and the same brain."
-A. D. Pusalkar, Bhasa A Study-21

૬ જુઓ: "The communy of techniqne, language, style, ideas, treatment and idendity of names of dramatic personae, prose and metrical passages and secnes are so remarkable that the conclusin of their common authorship is inevitable." Dr. Laxmn Sarup H. R. 1927 P. 118.

(૨) દૂતવાકચમાં શ્રીકૃષ્ણના કાર્યનું જ પૂર્ણ વર્ણન આપે છે.
(૩) દૂતઘટોત્કચમાં શ્રીકૃષ્ણના સંદેશાને જ પ્રમુખ અપ્યું છે. અહીં શ્રીકૃષ્ણ એ પાત્ર નથી, પરંતુ તેમની ઉલ્લેખ દ્વારા જણાતી ઉપસ્થિતિ તખ્તા પરના વાસ્તવિક પાત્ર કરતાં પણ વધુ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતી જણાય છે.
(૩) પંચરાત્રમાં પણ શ્રીકૃષ્ણના અનેક ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે.
(૪) ઊરુભંગમાં પણ શ્રીકૃષ્ણને કારણે જ પાંડવોની જીત દર્શાવાઈ છે. વળી મહાભારતમાં અર્જુનને ઊરુ થાબડીને ભીમને સંજ્ઞા આપતો દર્શાવ્યો છે જ્યારે અહીં શ્રીકૃષ્ણને તેવી સંજ્ઞા આપતા વર્ણવ્યા છે. ૭
(૫) બાલચરિત એ કૃષ્ણકથા પર આધારિત નાટક છે.
(૬) પ્રતિમા અને અભિષેક શ્રીરામની કથા આપી જાય છે. ત્યાં પણ એક પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણના અવતારની કથા છે.

(૩) **મનોવૈજ્ઞાનિક પાત્રવિકાસ:—**

આ નાટકોમાં મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે આવતો પાત્રોનો વિકાસ નોંધપાત્ર છે. આ કળામાં લેખક પૂર્ણપણે આધુનિક જણાય છે. સ્વપ્ન. અને પ્રતિજ્ઞા. જેવાં પ્રસિદ્ધ નાટકોમાં દર્શાવ્યું છે તેમ પાત્રોના મનોવૈજ્ઞાનિક વિકાસમાં તે રાચે છે. મીરવર્થ આ વાત તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરે છે.

(૪) **ઉપેક્ષિત પાત્રોનું ઉદાત્તીકરણ : Glorification Of the Ignored Chraracters.**

છેલ્લું અને અગત્યનું કારણ સદ્ય સાબિત કરી જાય છે કે આ નાટકો એક જ કલાસ્વામીની કલાપ્રસાદી છે. અહીં રામાયણ અને મહાભારતમાં જે પાત્રો તરફ ઉપેક્ષા થઈ છે તેવા મહાકાવ્યના પાત્રોના ઉદાત્તીકરણમાં ભાસને ખૂબ રસ છે. દા. ત., (૧). દૂતઘટોત્કચમાં

૭ જુઓ: स्वमुरुमभिहत्य कामपि संज्ञां प्रयच्छति जनार्दनः । ઊરુભંગ.

ધૃતરાષ્ટ્રના પાત્રને વિનયી, કૃષ્ણ તરફ આદર રાખનાર, દુર્યોધન અને તેમાંય શકુનિને ધિક્કારનાર અને અભિમન્યુના વધથી વધુ વ્યથિતથનાર રજૂ કર્યું છે.

(૨) કર્ણભારમાં મહાભારતના કર્ણ કરતાં વધુ પ્રોજ્જ્વલ રીતે કર્ણને વર્ણવવામાં આવ્યો છે.

(૩) ઊરુભંગમાં દુર્યોધનની ઉદાત્તતા અન્ય કોઈ પણ પાત્ર કરતાં વધુ ઓજસ્વી છે.

(૪) મધ્યમવ્યાયોગમાં હિડિમ્બાને જાતિથી જ રાક્ષસી બતાવી છે, આચારથી નહિ,

(૫) પ્રતિમા નાટકમાં ભાસ કૈકેયીના વકીલ જેવા જણાય છે.

આમ ઘણે સ્થળે **'મહાકાવ્યોના ઉપેક્ષિતોને'** વધુ પ્રતિભાવંત પ્રોજ્જ્વલ અને ગુણપ્રકર્ષથી ઓપતા આપવામાં આવ્યા છે. વિશેષ કરીને મહાકાવ્યોના (Black Painted Characters) કાળાં ચિતરેલાં પાત્રોને ઉદાત્ત વર્ણવવાની લેખકની વૃત્તિ જણાય છે. આથી કહી શકાય કે મોટે ભાગે ઉદાત્તીકરણની એક સરખી વૃત્તિ દર્શાવતાં નાટકો એક જ કવિની કૃતિઓ હોઈ શકે.

આમ ઉપરની અનેક યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓથી એટલું અવશ્ય પામી શકાય કે ભાસનાટકચક્રના નામે પ્રસિદ્ધ થયેલાં નાટકો એક જ વિભૂતિની કૃતિ છે એમ કહેવામાં કોઈ અતિશયોક્તિ નથી.

ભાસનું કર્તૃત્વ

આ નાટકોનું એકકર્તૃત્વ સિદ્ધ થયા પછી પ્રશ્ન થાય છે કે આ નાટકોના રચનાર ભાસ જ હતા એમ કેવી રીતે કહી શકાય? આનો ઉત્તર નીચે મુજબ આપી શકાય.

• પ્રાચીન નાટ્યશાસ્ત્રના તેમજ અન્ય ગ્રંથોમાં સ્વપ્ન. પ્રતિજ્ઞા, વગેરેમાંથી ભાસના નામ સાથે અવતરણો કે ઉલ્લેખો મળી આવે છે.

આથી આ નાટકોને ભાસની કૃતિઓ માનવી રહી અને ઉપર જણાવ્યા મુજબના લાગણીમાં સામ્ય હોવાથી બધી કૃતિઓ ભાસની માની શકાય શરૂમાં સ્વપ્નના ઉલ્લેખો જોઈએ.

(૧) वरुचिरक्रीडा यथा वासवदत्तायाम् ।

—અભિનવગુપ્ત (દસમી સદી)

(૨) वासवदत्ते, पद्मावतीमस्वस्था द्रष्टुं राजा समुद्रगृहकं गतः ।

ભોજદેવ કૃત શૃંગારપ્રકાશ (૧૧ મી સદી)

(૩) यथा भासकृते स्वप्नवासवदत्ते शेफालिकाशिलातलमवलोक्य वत्सराजः ।

—રામચંદ્ર-ગુણચંદ્ર કૃત નાટ્યદર્પણ

(૪) ભાવપ્રકાશના આઠમા અધિકારમા પ્રશાંતનાટકના ઉદાહરણ તરીકેસ્વપ્ન ના કથાનકની ચર્ચા છે તેમના કેટલાક ઉલ્લેખો જોઈએ

पद्मावत्या मुखं वीक्ष्य विशेषकविभूषितम् ।
जीवत्यावन्तिकेत्येतज्ज्ञातं भूमिभुजा यथा ॥

* * *

चिरप्रसुप्तः कामो मे वीणया प्रतिबोधितः ।
तां तु देवीं न पश्यामि यस्या घोषवती प्रिया ॥

(૫) भासनाटकचक्रेऽपि छेकैः क्षिप्ते परीक्षितुम् ।
स्वप्नवासवदत्तस्य दाहकोऽभून्न पावकः ॥

—સૂક્તિમુક્તાવલિમાં રાજશેખર.

આવા અનેક ઉલ્લેખો દર્શાવે છે કે સ્વપ્ન એ ભાસની જ કૃતિ છે વળી—

सूत्रधारकृतारम्भैः नाटकैः बहुभूमिकैः ।
सपताकैर्यशो लेभे भासो देवकुलैरिव ॥

—બાણકૃત હર્ષચરિતમાં

ભાસનાં નાટકોનાં ત્રણ મુખ્ય, લક્ષણો દર્શાવ્યા છે

(૧) सूत्रधारकृतारम्भैः શબ્દો તેના નાટકોને એક સરખી રીતે લાગુ પડે છે; કારણ દરેકનો આરંભ नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः શબ્દો પછી સૂત્રધાર આવીને કરે છે.

(૨) बहुभूमिकैः ડૉ. કુન્હન રાજા, ડૉ. દેવધર વગેરે વિદ્વાનો આ તેર નાટકોને બહુભૂમિકાવાળા માનવા તૈયાર નથી. એમ લાગે છે કે બાણે નાટકોની લંબાઈની સરખામણીમાં પાત્રોની સંખ્યા જોઈને આમ કહ્યું છે. મોટા ભાગનાં એકાંકી નાટકોમાં સરખામણીની દૃષ્ટિએ ઘણાં પાત્રો છે એમ કહી શકાય. અથવા બાણને મન बहुभूमिकैः એટલે बहुविधभूमिकैः હશે એવું ડૉ. પુસાલકર સૂચવીને કહે છે કે:—

'everyone will endorse the view that our dramas introduce characters of various types and vicissitudes.'

(૩) सपताकैः— ડૉ. કુન્હન રાજા, ડૉ. દેવધર, ડૉ. કાણે વગેરે દૃઢપણે માને છે કે આ નાટકોમાં પતાકા નથી. જેને નાટ્યશાસ્ત્રની પરિભાષામાં પતાકા કહી શકાય તેવાં સુંદર ઉદાહરણો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અન્યત્ર મળે છે તેવાં ઉદાહરણો આ નાટકોમાં નથી. છતાં જેને પતાકા કહી શકાય તેવા પ્રસંગો છે. ખરા. દા. ત., સ્વપ્નમાં પદ્માવતી પરિણય, અભિષેકમાં વાલિવધ અને સુગ્રીવકથા વગેરે. કેટલાંક પતાકાનો અર્થ 'પતાકાસ્થાનક' કરે છે. પણ આ બંને તદ્દન જુદાં છે. અલબત્ત 'પતાકા' નો અર્થ નાટ્યાત્મક વક્રોક્તિ કરવામાં આવે તો ઘણાં ઉદાહરણો આ નાટકો પૂરાં પાડે છે તે આગળ ઉપર જોયું છે. જુઓ પા. ૭

ડૉ. કાણે અહીં नाटकैः શબ્દ હોવાથી પ્રકરણ, ઉત્સૃષ્ટિકાંક, વ્યાયોગ વગેરે લઈ ન શકાય એમ કહે છે. પણ 'નાટક' શબ્દને બાણે રૂપકના અર્થમાં વાપર્યો હોય તેમ લાગે છે. કારણ બાણ પોતાની કૃતિઓમાં રૂપક માટે नाटक શબ્દ પ્રયોજતા જણાય છે. काव्येषु नाटकेषु એવા અનેક સ્થળે કરેલા પ્રયોગોમાં 'नाटक' શબ્દમાં તેઓ બધા, રૂપકના ૧ રો સમાવી લેતા જણાય છે. જો એમ ન હોય તો દસરૂપકની

નામો લખતાં તેમને ક્યાં વધુ પરિશ્રમ પડવાનો હતો ! વળી વિસ્તારભયે તેમને ક્યારેય વિચાર કરતા કર્યા છે ખરા ? આથી નાટકૈ: એટલે રૂપકો લેવાથી કોઈ મોટો વાંધો આવતો નથી. આમ બાણનો આ શ્લોક આ તેરે નાટકોના કર્તા ભાસ છે એવું સિદ્ધ કરવામાં પાયાની દલીલનું કામ કરે છે.

૮મી સદીમાં વાક્પતિરાજે 'ગૌડવહો' માં ભાસને 'જ્વલનમિત્ર' તરીકે વર્ણવ્યો છે. આ નાટકોમાં અગ્નિનો અનેક રીતે ઉલ્લેખ થયેલો જોવા મળે છે.

૧૨મી સદીમાં જયદેવ ભાસને કવિતાકામિનીના હાસ તરીકે વર્ણવે છે. भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः । અને આ નાટકોમાં હાસ્યરસના પ્રસંગો પર્યાપ્ત પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આથી નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે કે આ નાટકોની રચના કોઈ એક વ્યક્તિની છે અને તે અન્ય કોઈ નહિ પણ આદ્યનાટ્યકવિ ભાસની જ છે.

સ્વપક્ષસ્થાપન તો પ્રયત્નપૂર્વક કર્યું, પણ જ્યાં સુધી પરપક્ષ નિરાકરણ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી સિદ્ધાન્તસ્થાપન સુસ્થિર રીતે થયું ન કહેવાય આથી આ નાટકો ભાસનાં નથી એવું પ્રતિપાદન કરનાર પક્ષોનું વ્યવસ્થિત ખંડન કરીને આ પ્રશ્નનો અંત આણીશું. આ નાટકોને ભાસનાં નહિ માનનારાઓના મતો ભિન્ન ભિન્ન રીતે અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે.

(૧) શક્તિભદ્ર આ નાટકોના કર્તા છે.
(૨) શુદ્રક આ નાટકોના રચયિતા છે.
(૩) કેરલના ચાકયારોની આ રચના છે.
(૪) નાટકોની રચના પલ્લવ રાજવીઓના દરબારમાં થઈ છે.
(૫) આ નાટકો મૂળ પરથી ઊતરી આવેલી નાટ્ય આવૃત્તિઓ છે.

(૧) શક્તિભદ્રે આશ્ચર્યચૂડામણિ નામના નાટકની રચના કરી છે. તેની શૈલી વગેરે ત્રિવેન્દ્રમ નાટકોને મળતી આવે છે. આથી આ

નાટકો, બધાં નહિ તો કેટલાંક શક્તિભદ્રે રચ્યાં છે એવી દલીલ કરવામાં આવી છે. વળી પ્રતિમા, અભિષેક અને આશ્ચર્યચૂડામણિ મલબારમાં એક હસ્તપ્રતમાં સાથે મળી આવ્યાં. આથી તે એક જ વ્યક્તિ શક્તિભદ્રની કૃતિઓ છે તેવી દલીલ થઈ. પણ આ માન્ય નથી. આધુનિક યુગમાં જેવી રીતે સંગ્રહો બહાર પડે છે તેમ રામકથાને લગતાં નાટકો અહીં સાથે આપ્યાં હોય એ શકય છે. વળી, પ્રો. કેશવ હર્ષદ ધ્રુવે બતાવ્યું કે શક્તિભદ્રના આશ્ચર્ય. નાટકની પ્રસ્તાવનામાં આપ્યું છે કે દક્ષિણમાં આ નાટક પહેલાં કોઈ સંસ્કૃત નાટક હતું નહીં. શક્તિભદ્રનો સમય દસમી સદીનો છે. જ્યારે ભાસ લેખક તરીકે કાલિદાસ અને બાણના સમયથી પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકયો છે. આમ શક્તિભદ્ર ત્રિવેન્દ્રમ નાટકોનો કર્તા છે એ મત બુદ્ધિના નિકષગ્રાવ પર ટકી શકતો નથી.

(૨) શૂદ્રક આ ત્રિવેન્દ્રમ નાટકોના કર્તા છે તેવું માનનારામાં શ્રી. એ. આર. સરસ્વતી અને શ્રી. એમ. આર. કવિ આવે છે. તેઓ ચારુદત્તને મૃચ્છકટિકની ટંગમચાવૃત્તિ લેખે છે. શૂદ્રકનો સમય તેના પ્રસિદ્ધ નાટક મૃચ્છકટિકને આધારે જે નકકી કરવામાં આવ્યો છે તે મુજબ તે કાલિદાસ પહેલાં નથી થયો અને ભાસ તો કાલિદાસ પહેલાં થઈ ગયા એ નિર્વિવાદ વાત છે. પછી શૂદ્રક આ નાટકોના કર્તા કેવી રીતે હોઈ શકે?

(૩) કેરલના ચાક્યારોની આ રચના છે એમ કેટલાક વિદ્વાનો સ્વીકારે છે. અહીં પ્રસ્તાવનામાં કે સ્થાપનામાં અથવા અંતની પુષ્પિકામાં ભાસનુ નામ જ નથી. વળી આ નાટકોની હસ્તપ્રતો કેરલ પ્રાંત સિવાય [અન્યત્ર મળી નથી. શ્રી કુપ્પુસ્વામી શાસ્ત્રી કહે છે સ્વપ્ન. અને પ્રતિમામાં 'વિવાહ' માટે 'સંબંધ' શબ્દ વપરાયો છે અને વિવાહના અર્થમાં સંબંધ શબ્દ આજે પણ કેરલના ચાક્યારોમાં વપરાય છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે આ નાટકો કેરલના ચાક્યારોની રચના છે.

આ મત પણ માન્ય નથી. ભાસનું નામ નથી તેથી તે ચાક્યારોની રચના છે એમ કેમ માની શકાય? ચાક્યારોનું પણ નામ તો નથી જ ને! વળી કેરલમાં જ હસ્તપ્રતો મળી તેનું કારણ તો ઉત્તરમાં ધર્માંધ મુસલમાનોએ સંસ્કૃત હસ્તપ્રતોનો નાશ કર્યો હશે, એમ માની શકાય મિતાક્ષરા પદ્ધતિમાં આજે પણ વિવાહના અર્થમાં સંબંધ શબ્દ વપરાય છે. અને કેરલના ચાક્યારોમાં આવું ઉચ્ચ કવિત્વ જ કયાં હતું કે નાટકોની રચના કરી શકે? નલોદય વગેરે તે બાજુની કૃતિઓમાં કયાં ઉચ્ચ કાવ્યત્વ મળે છે?

(૪) એક મત આ નાટકોની રચના પલ્લવ રાજવીઓના દરબારમાં થયેલી સ્વીકારે છે. ભરતવાકયમાં राजसिंहः प्रशास्तु नः એવો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. અને પલ્લવ વંશના નરસિંહ વર્મા બીજા કે તેનમારને રાજસિંહ એવું ઉપનામ ધારણ કર્યું હતું અને તેના સભાપંડિતે આ નાટકોની રચના કરી તેના પાલક પલ્લવનરેશોનો રાજસિંહ નામથી ભરતવાકયમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ મત સમર્થન વિનાનો સિદ્ધ થયો છે. ઇતિહાસે આ રાજાના દરબારમાં કોઈ સમર્થ કવિ કે પંડિત હોવાનું નોંધ્યું નથી. અને કદાચ માની લઈએ કે એવો કોઈ કવિ હતો તો પછી તેણે પોતાના નામને શા માટે છૂપું રાખ્યું અને કૃતિઓની પ્રસ્તાવનામાં આપ્યું નહિ? કારણ કે પલ્લવરાજવીઓના કાળપૂર્વે નાટકની પ્રસ્તાવનામાં કવિના નામનો ઉલ્લેખ કરવાની પ્રથા, કાલિદાસ, ભવભૂતિ વગેરેના નાટકોમાં દર્શાવ્યું છે તેમ, અસ્તિત્વમાં આવી ચૂકી હતી.

(૫) એવું સૂચવવાનો પ્રયત્ન પણ થયો છે કે આ નાટકો કેરલના કવિઓની રચના ભલે ન હોય પણ ત્યાંના વિદ્વાનોએ તેને તખ્તાલાયક બનાવવા માટે મૂળ પરથી જે રંગ આવૃત્તિઓ તૈયાર કરી તે તેર નાટકોરૂપે આજે મળી આવે છે. ડૉ. બાર્નેટ માને છે કે પાંડય રાજવીઓના સમયમાં આવી રીતે મૂળે નાટકો પરથી રંગ આવૃત્તિઓ તૈયાર થઈ હતી. અહીં પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય કે જો આ

રંગ આવૃત્તિઓ હોય તો મૂળ આવૃત્તિઓ કયાં છે? ડૉ. થોમસે તો બતાવ્યું છે કે સ્વપ્નના કથાનક કે મૂળ પાઠમાં કોઈ ફેર પડયો નથી. ડૉ. વિન્ટરનિટ્ઝ આ નાટકોને Compilation પણ સ્વીકારતા નથી. ૮

ડૉ. પુસાલકર પણ આ સમસ્યાની વિસ્તૃત ચર્ચા અનેક મુદ્દાઓને અનુલક્ષીને કર્યા પછી 'થોડા ફેરફારો સાથે આ નાટકો ભાસનાં છે,' એમ માને છે. ૯

એ. એસ. પી. અય્યર સ્વપ્ન. પ્રતિજ્ઞા. ને ભાસની જ રચનાઓ ગણાવે છે, જ્યારે બાકીનાં નાટકો ભાસના શિષ્યો કે મિત્રોએ રચ્યાં હશે અને ભાસે તેને સુધારી વધારીને મૂકયાં હશે, આના સમર્થનમાં તે જણાવે છે કે શેકસપીયરે Timon of Athenes, Antony and Cleopatra કે Henry IV માં થોડાઘણો પોતાનો હાથ બતાવ્યો છે જ્યારે બાકીની રચના તેના શિષ્યોની છે. ૧૦

---

૮ જુઓ: *It is simply absurd to call plays like Svapna or Avi compilations Macbeth and Julius Ceaser remain works of Shakespeare even when they are adapted for stage... We always find some original idea (in these plays) which presupposes an original poet and not a compiler.* -Dr. Winternitz

૯ જુઓ: Minor changes are inevitable and might have been introduced by the stage. But that does not rob Bhasa of the author ship of these plays.—A. D. Pusalkar, Bhasa A Study. P. 60.

૧૦ જુઓ: A S. P. Ayyar Bhasa P. 33

ભાસની જીવનઝરમર

વિશ્રુત નાટ્યશાસ્ત્રી ભરતે નાટકને પંચમ વેદ કહ્યો છે. કવિકુલગુરુ કાલિદાસે નાટ્યને વિભિન્ન રુચિ ધરાવનાર લોકોનું એક માત્ર સમારાધન કહ્યું છે. આ વસ્તુનું સમર્થન ભાસનાં નાટકો જોતાં થાય છે. સંસ્કૃત નાટકોના વિકાસના ઇતિહાસમાં ભાસ જાજ્વલ્યમાન મણિ છે. સંસ્કૃત નાટકોનો પિતા છે, મહાકવિ કાલિદાસ જેવાએ પણ એને પ્રથિતયશસ્ કહીને નવાજ્યો છે.

આવા મહાન સાહિત્યકારના જીવન વિષે સાવ અંધારપટ છવાયેલ છે. પરંપરાએ તેમને વિષે કેટલી દંતકથાઓ ઉપજાવી છે અને જાળવી છે. પહેલાં આપણે તેમનો અભ્યાસ કરીએ.

ભાસ વિષે દંતકથાઓ

(૧) ભાસ અને વ્યાસમાંથી કોણ શ્રેષ્ઠ છે તે નક્કી કરવા કોઈ પણ સમર્થ નિર્ણાયક ન મળ્યો. તેથી એ બન્નેની કૃતિઓ અગ્નિમાં નાખવામાં આવી કહે છે કે અગ્નિએ ભાસની કૃતિઓ બાળી નહિ.

આ દંતકથા ઉપરથી એટલું જ સમજી શકાય કે મહાભારતના કથાવસ્તુને લઈ ને નિર્માણ પામેલાં ભાસનાં નાટકો વ્યાસ કરતાં કવિત્વ દૃષ્ટિએ ઉચ્ચ કોટિનાં હતાં.

(૨) ભાસને કેટલાક ધોબી (धावक) માને છે; અને તેને રાજા હર્ષના દરબારનો કવિ હોવાનું સ્વીકારે છે. આ કવિ ધાવકે પ્રિયદર્શિકા અને રત્નાવલી નાટકો લખીને હર્ષને નામે ચઢાવી દીધાં હોવાં જોઈ એ. દક્ષિણ ભારતના એક વિદ્વાન શ્રી ટી એસ નારાયણ શાસ્ત્રી અને શ્રી પરાંજપે જેવા વિદ્વાને પણ ભાસને પ્રિયઃર્શિકા વગેરેનો લેખક માનવાની હિંમત કરી છે. શ્રી ટી એસ નારાયણ શાસ્ત્રીએ રાજશેખર લિખિત

મનાતા કવિવિમર્શ નામના ગ્રન્થમાંથી બેએક એવાં અવતરણો[1] આપ્યાં છે, જેથી ભાસ અને ધાવકની એકતા વ્યક્ત થાય છે. પણ આની સામે એમ કહી શકાય કે ભાસને ધાવક માનવો એ મહાન ભ્રમ છે. શ્રી નારાયણ શાસ્ત્રીને મળેલા (અહીં ફૂટનોટમાં ઉદ્ધૃત કરેલા) એ શ્લોકો એમના કોઈ મિત્ર પાસેથી સાંપડ્યા હતા. એવા શ્લોકો પ્રમાણભૂત કહી શકાય નહીં. શ્રી. પરાંજપેએ કરેલી ભાસનાં નાટકોની નાગાનન્દ અને પ્રિયદર્શિકા સાથેની સરખામણી ઉપરથી પ્રિયદર્શિકા વગેરે માટે ભાસનું કર્તૃત્વ સિદ્ધ થઈ શકે તેમ લાગતું નથી; કારણ કે એવી સરખામણી તો ગમે તે બે કવિઓના ગ્રંથોમાં થોડા પ્રયત્ને પણ થઈ શકે. ટૂંકમાં ઈ. સ. પૂર્વે થઈ ગયેલ ભાસને ઈ. સ. ની સાતમી સદીના માનવા તે ઇતિહાસ અને યુક્તિથી વિરુદ્ધ છે.

(૩) ભાસના સ્વપ્નવાસવદત્ત વિષે એક પ્રચલિત કથા છે કે ભાસનાં નાટકોની પરીક્ષા કરવા વિવેચકોએ તેમને અગ્નિમાં નાખ્યાં. આમાં અગ્નિ સ્વપ્ન. નાટકને બાળવા સમર્થ થઈ શકયો નહીં.[2]

પણ આનો આશય એ જ કે વિવેચકોએ સ્વપ્નવાસદત્ત નાટકને સર્વોત્તમ ગણ્યું. ઉપરની વાત લક્ષ્યમાં રાખીને જ કદાચ વાક્પતિરાજે

---

१ कारणं तु कविस्वस्य न स्वकुलीनता। धावकोऽपि हि यद्भासः कवीनामग्रिमोऽभवत्।

आदौ भासेन रचिता नाटिका प्रियदर्शिका। निर्दिश्य रसनस्य कस्य न प्रियदर्शना तस्य रत्नावली नूनं रत्नमालेव राजते। दशरूपकसामिन्धा वधस्यत्यन्त शोभना॥ नागानन्द समालोक्य यस्य श्रीहर्षविक्रम। अमन्दानन्दभरितः स्वसभ्यकरोत् कविम्॥

(कविविमर्श By राजशेखर)

२ भासनाटकचक्रेऽपि छेकैः क्षिप्ते परीक्षितुम्।
स्वप्नवासवदत्तस्य दाहकोऽभून्न पावकः॥ રાજશેખર: કાવ્યમીમાંસા

गउडवहो નામના એમના પ્રાકૃત ભાષામાં લખેલ મહાકાવ્યમાં ભાસને जलणमित्त (ज्वलनमित्र–અગ્નિનો મિત્ર) કહ્યા હોવા જોઈએ.[3]

(૪) એમ પણ કહેવાય છે કે ભાસનું જ એક નામ ઘટકર્પર હતું. આ ઘટકર્પરના કર્તાએ એવી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે જે પોતાને યમકરચનામાં હરાવશે તો એને માટે પોતે ઘડાના ઠીકરા (घटकर्पर) વડે પાણી ભરશે.

રાજા વિક્રમના દરબારનાં નવરત્નો પૈકી એક ઘટકર્પર નામના લગભગ ચોથીથી છઠ્ઠી શતાબ્દીની વચ્ચે મનાતા આ કવિને ઈ. સ. પૂર્વે થનાર ભાસ માનવો એ હકીકત કાળક્રમની દૃષ્ટિએ તદ્દન અસંગત છે.

આ પ્રમાણે ઉપર બતાવેલ ભાસ વિષે પ્રચલિત દંતકથાઓ અને તેમનું નિરસન કરી તેમની કૃતિઓના અભ્યાસથી અનુમિત થતા તેમના વ્યક્તિત્વ વિષે હવે આપણે વિચાર કરીશું.

ભાસનું વ્યક્તિત્વ

કવિતા કામિનીના હાસ મનાતા ભાસ જાતે બ્રાહ્મણ હતા. વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થા તરફના તેમના આગ્રહથી, બ્રાહ્મણ ધર્મના પક્ષપાતી હોવાથી અને તત્કાલીન પરંપરામાં વિદ્યાક્ષેત્રે તેમનું આધિપત્ય જણાતું હોવાથી એમનું બ્રાહ્મણ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે.

ભાસ એ કદાચ એમનું ગોત્રનામ પણ હોય. પ્રાચીન સમયમાં વ્યાવહારિક વિશિષ્ટ નામને બદલે કેટલાક ગોત્રનામને પોતાના નામ તરીકે સ્વીકારતા હતા

ભાસ ભગવાન વિષ્ણુના પરમવૈષ્ણવ-સાચા ભક્ત હતા એમની કૃતિઓમાં નાન્દી શ્લોકોમાં અને અન્યત્ર ભગવાન શ્રીવિષ્ણુ અને તેમનાં જ અભિન્ન સ્વરૂપો નારાયણ, હરિ, શ્રીધર, કેશવ, દામોદર અને શ્રીવિષ્ણુનાં અવતારી સ્વરૂપો જેવાં કે વરાહ, વામન, નરસિંહ, રામ-

૩. भासम्मि जलणमित्ते कन्तीदेवे तहावि रहुयारे ।
सो बन्धवे अ बन्धम्मि हारिअन्दे अ आणन्दो ॥

કૃષ્ણ, બલરામ વગેરેની સ્તુતિ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે તેઓ મુખ્યત્વે વિષ્ણુભક્ત હતા. આમ છતાં કોઈ અન્ય દેવ તરફ એમનો પૂર્વગ્રહ ન હતો. તેથી તો પ્રતિજ્ઞા યૌગન્ધરાયણમાં ભગવાન યુગન્ધર (શંકર) અને તેમના પુત્ર કાર્તિકેયની પણ વંદના કરી છે. એ સાથે બાલચરિતમાં ભગવતી માતા કાલીની પણ વંદના કરી છે. આ ઉપરથી તેઓ વિશાળ માનસવાળા એક સાચા ભક્ત હતા. વૈદિક કર્મકાંડમાં પણ એમને ભારે શ્રદ્ધા હતી.

નિવાસ

તેઓ ઉત્તર ભારતના નિવાસી હોવાનું અનુમાન થાય છે; કારણ કે એમની કૃતિઓમાં ઉત્તર ભારતમાં આવેલ નગર, નદી, પર્વત તથા રીતરિવાજોનું વ્યાપક વર્ણન છે. ઉજ્જયિની, અયોધ્યા, મથુરા માટે એમને ભારે આકર્ષણ છે. આ ઉપરથી એમ પણ કહી શકાય કે તેઓ આ ક્ષેત્રોમાં ફર્યા પણ હોય. એમનાં ઘણાંખરાં નાટકોમાં આવતી ભરતવાક્યની 'હિમવદ્વિન્ધ્યકુણ્ડલામ્' પંક્તિ પણ તેઓના ઉત્તર ભારતીયત્વ વિષેનું સમર્થન કરે છે. ઉત્તરભારતની તુલનામાં તેમનું દક્ષિણભારતનું જ્ઞાન મર્યાદિત જણાય છે. એમની દક્ષિણ ભારત વિષેની માહિતી રામાયણ તથા મહાભારતમાં આવેલ દક્ષિણ ભારતના વર્ણન સુધીની જ છે. રામની કથાઓના વર્ણનમાં રામેશ્વર જેવા તીર્થનો ઉલ્લેખ તેમણે કર્યો નથી. (દા. ત અભિષેક નાટકમાં લંકાપતિ રાવણને મારવા રામ જાય છે ત્યાં રામેશ્વરનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી.)

સ્વભાવ

ભાસ સ્વભાવે અત્યંત વિનમ્ર અને વિનોદપ્રિય હશે. તેથી તેઓ પોતાના કુટુમ્બને પણ સુખી બનાવી શક્યા હશે. નીતિભીરુતા, ટીખળ, આનંદશીલતા, આશાવાદિતા આ એમના સ્વભાવનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો હતાં.

વિદ્વત્તા

ભાસ અનેક શાસ્ત્રોના પારગામી વિદ્વાન હતા. તેમનું વૈદુષ્ય સર્વતોમુખી હતું. વૈદિકસાહિત્ય ઉપરાંત ઇતિહાસ, પુરાણ, ધર્મશાસ્ત્ર, રાજનીતિ-

શાસ્ત્રના તેઓ અધિકારી વિદ્વાન હતા. લોકકથાઓનો પણ તેમને ભારે રસ હતો. સાહિત્યશાસ્ત્રના તેઓ મર્મજ્ઞ પંડિત હતા.

ભાસનું વાતાવરણ

ભાસનો રાજકુળો સાથે ઘનિષ્ઠ સંબંધ દેખાય છે. રાજમહેલ તથા અન્તઃપુર વગેરે નિરુપણમાં તેઓને ભારે રસ છે. राजसिंहः प्रशास्तु नः એ ભરતવાક્યસ્થ પંક્તિ ઉપરથી એમ જણાય છે કે કોઈ રાજા અને રાજસભા સાથે તેમનો નિકટનો સંબંધ રહ્યો હશે. એમણે એમનાં નાટકોમાં ઘણે ઠેકાણે અમાત્ય (યૌગન્ધરાયણ જેવા) સેના, યુદ્ધ, રાજકુળ વગેરે વર્ણન કર્યાં છે. તે ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે. પણ આ ઉપરથી એમ માનવું કે ભાસ એક રાજા હતો તો એ વધારે પડતું છે.

ભાસના આદર્શો

સાહિત્યનો અભ્યાસી જીવ કોઈ પણ મહાન સાહિત્યકારના આદર્શો જાણવા માટે ઉત્સુક હોય છે; કારણ કે તેવા આદર્શોમાંથી પોતે પ્રેરણાનાં પીયૂષનું પાન કરી પોતાના જીવનને ઉદાત્ત કરી શકે. આ હિસાબે આપણે પણ એમની કૃતિઓમાંથી સૂચિત થતા વિવિધ ક્ષેત્રને લગતા આદર્શોની અહીં વિચારણા કરીશું.

ધર્મપરાયણતા

ભાસ 'धर्मो रक्षति रक्षितः' ના સિદ્ધાન્તમાં માનનાર છે. 'धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा' ના સૂત્રનું અનુસરણ કરનાર ભાસ એમ વિચારે છે કે ધર્મનું જે આલંબન કરે છે એને જ ધર્મ બચાવે છે. સત્યની પ્રતિષ્ઠાથી સર્વની પ્રતિષ્ઠા છે એનો વિનાશ થતાં સર્વનો વિનાશ થાય છે. કર્ણભારમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે દેહ પડ્યા પછી ગુણો ટકી રહે છે. (हतेषु देहेषु गुणा धरन्ते) પ્રતિમા નાટકમાં પણ શ્રીરામ સત્યવ્રતપાલન માટે બદ્ધપરિકર છે.

દાન અને બલિદાન

કર્ણભારમાં ભાસે કર્ણના મોઢે એક સરસ ઉક્તિ મૂકી છે. 'વખત જતાં શિક્ષણ નાશ પામે છે, દઢ મૂળવાળાં વૃક્ષો પડી જાય છે અને જળાશયમાં આવેલ પાણી સૂકાઇ જાય છે પણ હોમેલ અને આપેલ તેમ ને તેમ રહે છે.' ૧

ભાસ દાન અને બલિદાન પ્રત્યુપકારની ભાવના વગરનાં હોવાં જોઈએ તેમ માને છે. અન્ય દેશો કરતાં દાનની બાબતમાં ભારતની એ વિશેષતા છે કે આ દેશમાં દાન કેવળ ગોદાન કે અન્ય વસ્તુનાજ દાન નથી આપતા પણ વંશની સુરક્ષા માટે કન્યાદાન, જીવનના ઉદાત્ત નિર્વાહ માટે વિદ્યાદાન, બુભુક્ષિતોની ક્ષુધાના શમન માટે અપાતું અન્નદાન પણ આગવું મહત્ત્વ ધરાવે છે

પુરુષાર્થ અને ભાગ્યવાદ

ભાસ પુરુષાર્થમાં પૂરી રીતે માને છે. પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણમાં આ માટે એક સરસ વિચાર રજૂ કરે છે. 'કાષ્ઠમંથનથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે; ખોદવામાં આવે તો પૃથ્વી પાણી આપે છે. ઉત્સાહી લોકોને માટે કંઈ (પણ) અસાધ્ય નથી. ખરી દિશામાં શરૂ કરેલા પ્રયત્ન સફળ થાય છે.' ૨

પુરુષાર્થનો હિમાયતી હોવા છતાં ભાગ્યની પ્રબલતાનો પણ ભાસ સ્વીકાર કરે છે. ઘણીવાર પુરુષ-પ્રયત્નને ભાગ્ય નિષ્ફળ બનાવી મૂકે છે તે વાત ભાસ સારી પેઠે જાણે છે. નિયતિના વિશ્વાસને ચક્રના

---

૧ शिक्षा क्षयं गच्छति कालपर्ययात्, सुबद्धमूला निपतन्ति पादपाः ।
जलं जलस्थानगतं च शुष्यति हुतं च दत्तं च तथैव तिष्ठति ॥
—કર્ણભાર : ૨૩

૨ काष्ठादग्निर्जायते मथ्यमानाद् भूमिस्तोयं खन्यमाना ददाति ।
सोत्साहानां नास्त्यसाध्यं नराणां मार्गारब्धाः सर्वयत्नाः फलन्ति ॥
(પ્રતિજ્ઞા० ૧-૨૮)

આરાઓની સાથે સરખાવે છે. 'સમયાનુસાર પરિવર્તન પામતી જગતની ભાગ્યપંક્તિ ચક્રના આરાઓની માફક ઊંચી નીચી થયા જ કરે છે.૩

સહચાર અને સહકાર

ભારતીય સમાજની વિશિષ્ટતારૂપ વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થાનો આદર કરતો ભાસ એમ માને છે કે સર્વે માનવો એકમેકના સહકારથી કામ કરે. જેમ એક હાથની સમસ્ત પાંચેય આંગળીઓ મહત્ત્વની છે તેવી રીતે સમાજમાંના દરેક વર્ણો આવશ્યક છે. સર્વ પ્રાણીઓના–ભૂતમાત્રના કલ્યાણ માટે લોકસંગ્રહાર્થ કામ કરીને સહચાર અને સહકારની ભાવનાના સેવનમાં માનવનું કલ્યાણ છે.

નિર્ધનતા

ભાસ દરિદ્રતાને ધિક્કારે છે. તેના મતે નિર્ધન માણસ એક ચાલતું મડદું છે. કોઈ એનો આદર કરતું નથી. એનાથી મિત્રો અજાણ્યા હોય તેવો વર્તાવ કરે છે. કોઈએ કરેલ દુષ્કૃત્ય એને માથે ઢોળી દેવામાં આવે છે. એવાને દુઃખ પછી દુઃખ જ આવ્યા કરે છે. ભાસના 'ચારુદત્ત' માંથી આ વિષે સારો એવો ખ્યાલ આવી શકે છે.

આ ઉપરાંત ધનની સાર્થકતા વિષે પોતાનો મત વ્યક્ત કરતાં એ કહે છે કે ધનની સાર્થકતા ત્યારે જ છે કે જ્યારે એ યજ્ઞ તથા દાન માટે વપરાય. મિત્ર જનોના કષ્ટ પ્રસંગે પણ એનો બરાબર વિનિયોગ થવો જોઈએ. ચારુદત્તે કંઈ આવાં જ દાન કર્યાં હતાં.

મૈત્રી

મૈત્રી વિષે પણ ભાસના ઉચ્ચ આદર્શો છે, દુઃખથી સંતપ્ત મિત્રો ઉપર આધાર રાખનાર વ્યક્તિને છોડી દેવામાં તે મૈત્રીનો

૩ कालक्रमेण जगतः परिवर्तमाना चक्रारपंक्तिरिव गच्छति भाग्यपंक्तिः ॥ (સ્વપ્ન૦ ૧-૪)

ક્રોધ થાય છે. આથી જ યૌગન્ધરાયણ ઉદયનને (મિત્ર ભાવે પણ,) છોડી દેતા નથી. આ ઉપરાંત રામ, સુગ્રીવ તથા વિભીષણ પ્રત્યે, અશ્વત્થામા દુર્યોધન પ્રત્યે કંઈ આવો જ સુહૃદ્‌ભાવ બતાવે છે. શત્રુના હમેશાં પ્રાણઘાતક છે. તેથી સર્વભૂતસૌહાર્દ એ જ આદરણીય વસ્તુ છે.

રાજાઓ તથા અમાત્યો

ભાસના રાજવી સંબંધી વિચારોનો અભ્યાસ કરતાં માલૂમ પડે છે કે રાજાને હમેશાં પોતાના ઉત્તરદાયિત્વનું ભાન હોવું જોઈએ એ અત્યધિક વિલાસી ન હોવો જોઈએ. રાજાએ તે સમજવું જોઈએ કે એ પહેલાં પ્રજાનો સેવક છે અને પછી રાજા. રાજાએ ધર્મ તથા કાયદા બરાબર પળાવવાં જોઈએ. એણે પ્રધાનોના માનસની ઊંડી પરીક્ષા કરવી જોઈએ સમયે પ્રેમ અને સમયે ગુસ્સો બતાવતાં પણ આવડવું જોઈએ. ગુપ્તચરો દ્વારા એણે પડોશી રાજાઓ તથા લોકોનાં ચરિત્રને જોતાં રહેવું જોઈએ. રાજાએ પોતાના જીવને સારી પેઠે સાચવવો, પણ યુદ્ધ પ્રાપ્ત થતાં તેની જરીકે દરકાર ન રાખવી. રાજાઓ સર્વજનતાના માનના અધિકારી છે, પણ એ રાજાઓ ઋષિમુનિઓનાં ચરણોની વંદના કરે રાજાઓ ભલે વૈભવથી વિભૂષિત રહે પણ એ સાથે જ સાર્વજનિક કાર્યો માટે તેઓ સર્વદા કટિબદ્ધ રહે

અમાત્યોએ દેશના હિત માટે સ્વાર્થરહિત થઈને કામ કરવું જોઈએ એમાં વ્યક્તિગત લાભને સ્થાન ન હોવું જોઈએ. વત્સદેશની મુક્તિ માટે અમાત્યપ્રવર યૌગન્ધરાયણે પોતાનાં સુખોનું બલિદાન આપ્યું હતું તે જાણીતું છે. મન્ત્રીઓએ રાજ્યપદ્ધતિને લગતાં શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરવું જોઈએ અને વહુજનહિતાય કાર્ય કરતા રહેવું જોઈએ.

ગૃહિણી

ભાસનો ગૃહિણી વિષેનો આદર્શ બહુ ઊંચો છે પતિના જીવનના દરેક પરિશ્રમભર્યા કાર્યમાં પત્ની એક વિરામ છે, પ્રેમાળ ગૃહિણી છે.

ભારતીય પત્નીએ પતિને પરમેશ્વરની માફક જોવા જોઈએ. સાથે જ પતિએ પણ પત્નીને પૂર્ણ માન અને આદરથી સન્માનવી જોઈએ. જોકે આવાં આદર્શ જોડાં ભાગ્યે જ હોય છે (अल्पं तुल्यशीलानि द्वन्द्वानि सृज्यन्ते (પ્રતિમા)–એમ પણ ભાસ સ્વીકારે છે. આ ઉપરાંત પતિ-પરિચરણ પરાયણા પત્નીના આદર્શ વિષે ભાસે પ્રતિમા નાટકમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે.

"ગ્રહણ સમયે પણ તારા (ચંદ્રની રોહિણી) ચંદ્રની પાછળ જાય છે. જ્યારે વનનું વૃક્ષ પડે છે ત્યારે લતા પણ ભોંય ઉપર પડે છે. કાદવમાં ખૂંપેલા હાથીને હાથણી ત્યાગ કરતી નથી. (માટે સીતાજીને) વનમાં જવા દો અને ધર્મ આચરવા દો. ખરેખર સ્ત્રીઓ તો પતિપરાયણ હોય છે. (પ્રતિમા: ૧:૨૫)

પત્ની જ્યારે પતિથી વિરહિત હોય તો તેણે શણગાર સજવા ન જોઈએ, નેત્રોમાં અંજન આંજવું ન જોઈએ, કેશ છૂટા રાખવા જોઈએ.

ભાસે કન્યા માટે પતિ કેવો જોઈએ એનું નિરૂપણ પ્રતિજ્ઞા. (૨/૪) માં કર્યું છે. એ પ્રમાણે જોતાં કન્યા માટે વરની શોધ કરતાં પહેલાં તો વરનું કુળ ઉત્તમ હોવું જોઈએ. પછી તે વર કોમળ હૃદય ધરાવતો હોવો જોઈએ અને છેલ્લે તે પરાક્રમી એટલે કે શૂર હોવો જોઈએ. રૂપ ન હોય તો સ્ત્રી સમાજમાં ટીકા થવાના ભયથી વર રૂપવાન હોય તેમ પણ ઇચ્છા રાખવામાં આવતી.

પરિચારક વર્ગ

પરિચારકોના કર્તવ્ય વિષે ભાસનો મત છે કે તેમણે પોતાના સ્વામી પ્રત્યે પૂર્ણ વફાદાર રહેવું જોઈએ. પોતાના માલિકનું લૂણ ખાઈ, જે તેને સારી રીતે અદા કરતો નથી, તે મર્યા પછી સ્વર્ગ મેળવી શકતો નથી. આ સાથે સ્વામીએ પણ પરિચારક વર્ગ તરફ

તુચ્છકાર દષ્ટિથી ન જોવું જોઈએ. ભાસનાં નાટકોમાં સેવકો કે સેવિકાઓ પ્રત્યે તિરસ્કારનો ભાવ ક્યાંય જોવામાં આવતો નથી. ફક્ત પ્રતિમા નાટકમાં પ્રતિમાગૃહમાં મંદિરને સાફ રાખનાર 'સુધારક'ને પેલો 'ભટ' ધમકાવે છે એટલું જ, બાકી સીતા, કુરંગી, વાસવદત્તા, પદ્માવતી, વસન્તસેના વગેરે તેમની દાસીઓ સાથે સખીઓ જેવો વ્યવહાર રાખે છે.

શિક્ષણ, વ્યાયામ અને અને અન્ય ક્રીડાઓ

ભાસને વિદ્યોપાર્જન માટે ખૂબ પ્રેમ છે. વિદ્વાનો તરફ એનો અહોભાવ છે. એમનું માનવું છે કે 'વિદ્યાને હંમેશાં તાજી રાખવી' જોઈએ ('शिक्षा क्षयं गच्छति कालपर्ययात् । કર્ણભાર) અન્યથા સમય વીતતાં કટાઈ જાય છે.

ભાસ રમતો અને વ્યાયામનો પુરસ્કર્તા છે. ઉદયને હસ્તિપાલન તથા શિકારનો તથા સંગીત(ઘોષવતી વીણા)નો શોખીન બતાવ્યો છે પદ્માવતીને કન્દુક ક્રીડામાં ખૂબ રસ લેતી દર્શાવી છે. ભીમ, દુર્યોધન, બલરામ, કૃષ્ણ કુસ્તીમાં કુશળ છે. કર્ણ અને શલ્ય ઘોડેસવારીમાં નિપુણ છે. અભિમન્યુનો બાણ પ્રયોગ જાણીતો છે. સીતાનો બાલવૃક્ષોને પાણી પાવાનો શોખ પણ જાણીતો છે એમનાં પાત્રોમાં કેટલાંય દ્યૂતક્રીડાનાં પણ શોખીન છે.

સાહસ

શૌર્ય અને સાહસ માટે ભાસને અત્યંત પ્રેમ છે, જ્યારે કાયરતા માટે ઘૃણા છે નબળા માણસો રાજ્યને ટકાવી શકતા નથી સ્વાતંત્ર્ય રાજ્ય, ભિક્ષામા મળતું નથી (દૂતવાક્ય)

ભાસની કૃતિઓ

સંસ્કૃત સાહિત્યના કોઈ પણ નાટકકાર કરતાં વધુમાં વધુ નાટકો લખવાનું બહુમાન ભાસને ફાળે જાય છે. આ નાટકોનો ભંડાર ઈ. સ. ૧૯૧૦ના અરસામાં ત્રિવેન્દ્રમમાં હસ્તલિખિત ગ્રંથોની શોધ કરતાં પં. ગણપતિ શાસ્ત્રીને મળી આવ્યો હતો. એ નાટકોમાં આવેલ કથાવસ્તુના ઉદ્‌ગમના આધારે એમનું નીચે પ્રમાણેનું વિભાજન સર્વમાન્ય અને સુપ્રચલિત છે.

(अ) મહાભારત ઉપર આધારિત :

(૧) મધ્યમવ્યાયોગ, (૨) દૂતવાક્ય, (૩) દૂતઘટોત્કચ, (૪) કર્ણભાર, (૫) ઊરુભંગ, (૬) પંચરાત્ર

(ब) રામાયણ ઉપર આધારિત :

(૧) પ્રતિમાનાટક, (૨) અભિષેકનાટક

(क) હરિવંશ ઉપર આધારિત :

(૧) બાલચરિત.

(ड) ઉદયન કથા ઉપર આધારિત :

(૧) પ્રતિજ્ઞાયૌગંધરાયણ, (૨) સ્વપ્નવાસવદત્ત.

(इ) રોમાન્સઃ–

(૧) અવિમારક, (૨) ચારુદત્ત.

કેટલાક વિવેચકો ઉપરનાં ભાસનાં નાટકોનો ભરતવાક્ય, છન્દ સંખ્યા, એમાં આવેલ વિચાર તથા માનસશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિકોણની નજરે રચનાક્રમ નક્કી કરે છે.

ડૉ. પુસાલકર કથાવસ્તુ, શૈલી, સંવાદ પ્રમાણ, શ્લોકસંખ્યા, ભાષા વગેરેને આધારે ભાસનાં નાટકોનો નિમ્નાનુસાર ત્રણ ક્રમ દર્શાવે છેઃ

(૧) પ્રથમ ક્રમ

દૂતવાક્ય, કર્ણભાર. દૂતઘટોત્કચ, ઊરુભંગ, મધ્યમવ્યાયોગ, આ નાટકોમાં અનુષ્ટુપ પ્રચુર, ભાષા સાથે ઝાઝી છૂટ, પ્રમાણમાં

સંવાદ ઓછા એ ઉપરથી આ રચનાઓ એમની (ભાસની) પ્રારંભિક રચનાઓ લાગે છે.

(૨) દ્વિતીય ક્રમ

પંચરાત્ર, અભિષેક, બાલચરિત, અવિમારક. આ નાટકોમાં ભાસે વસ્તુગુંફનની કાળજી ઠીક ઠીક રાખી છે. એ ઉપરાંત અંક તથા પાત્રોની સંખ્યા પણ આ બધાં નાટકો (Second group)-માં વધી છે. સંવાદ તત્ત્વની વિપુલતા, એવં નૃત્ય તથા ગીત જેવાં તત્ત્વો દાખલ થવાથી આ રચનાઓમાં ઉપરનાં એકાંકીઓ કરતાં ભાસના પ્રગતિશીલ માનસનાં દર્શન થાય છે.

(૩) તૃતીય ક્રમ

છેલ્લા આવે છે પ્રતિમા, પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ, સ્વપ્નવાસવદત્ત અને ચારુદત્ત. તૃતીય વિભાગનાં આ બધાંય નાટકોમાં સંવાદ તત્ત્વોનો સુંદર ઉપયોગ થયો છે. આમાં સ્વપ્ન. અને ચારુદત્તમાં એક એક અંક તો એવો છે કે જેમાં એક પણ શ્લોક નથી. આ નાટકો લખતાં કવિનો માનસશાસ્ત્રીય દૃષ્ટિકોણ પરિપક્વ થયેલો છે. સૂક્ષ્માન્વેષણ અને નાટકીય સૂઝની બાબતમાં આ છેલ્લા વિભાગનાં નાટકો જોતાં લાગે છે કે કવિ સિદ્ધહસ્ત બની ચૂકયા છે.

ડૉ. પુસાલકરે ભાસનાં નાટકોનો ક્રમ આવી રીતે બનાવ્યો છે. ત્યાં ડૉ. એસ. એસ. પી અય્યર ભાસનાં નાટકોમાં આવેલ વિષયવસ્તુ, ભરતવાક્ય, કલાનિપુણતા, નાટ્યશિલ્પ અને તે નાટકોમાં દેખાતી મૌલિકતાના આધારે ભાસના નાટકોને જુદા જુદા ક્રમમાં ગોઠવે છે. તેઓ માને છે કે ભાસનાં પ્રારંભિક નાટકોનું વસ્તુ મહાકાવ્યોમાંથી લેવામાં આવેલ હોય, અને પછીનાં પરિપક્વ દશાનાં નાટકોનું વસ્તુ લોકગીત કે પ્રચલિત દંતકથાઓમાંથી લેવામાં આવેલ હોય. અહીં ડૉ. અય્યરે માનેલ ભાસનો નાટકક્રમ નીચે જણાવીશું. અને બીજી બાજુ ડૉ. પુસાલકરને અભિમત નાટકક્રમ પણ દર્શાવીશું.

ડૉ. અય્યર મુજબ	ડૉ. પુસાલકર મુજબ
(૧) દૂતઘટોત્કચ	(૧) દૂતવાક્ય
(૨) કર્ણભાર	(૨) કર્ણભાર
(૩) મધ્યમવ્યાયોગ	(૩) દૂતઘટોત્કચ
(૪) ઉરુભંગ	(૪) ઊરુભંગ
(૫) દૂતવાક્ય	(૫) મધ્યમવ્યાયોગ
(૬) પંચરાત્ર	(૬) પંચરાત્ર
(૭) બાલચરિત	(૭) અભિષેક
(૮) અભિષેક	(૮) બાલચરિત
(૯) પ્રતિજ્ઞાયૌગંધરાયણ	(૯) અવિમારક
(૧૦) અવિમારક	(૧૦) પ્રતિમા
(૧૧) પ્રતિમા	(૧૧) પ્રતિજ્ઞાયૌગંધરાયણ
(૧૨) સ્વપ્નવાસવદત્ત	(૧૨) સ્વપ્નવાસવદત્ત ·
(૧૩) ચારુદત્ત	(૧૩) ચારુદત્ત

ઉપર પ્રમાણે ભાસનાં નાટકોનો રચનાક્રમ જોયા પછી રૂપકના પ્રકારની દષ્ટિએ જોતાં ભાસે નીચે મુજબના પ્રકારો ખેડયા છે.

ભારતીય નાટયશાસ્ત્ર રૂપકના દશ પ્રકાર ગણાવે છે. આમાં ભાસનાં ૧૩ નાટકો રૂપકના સાત પ્રકારનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે. જેમકે—

નાકટ—અભિષેક, અવિમારક, સ્વપ્નવાસવદત્ત, પ્રતિમા અને બાલચરિત.

પ્રકરણ—ચારુદત્ત

સમવકાર—પંચરાત્ર

ઈહામૃગ—પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ

અંક—કર્ણભાર, દૂતઘટોત્કચ અને ઊરુભંગ

વ્યાયોગ—મધ્યમવ્યાયોગ

વીથિ—દૂતવાક્ય

આ ઉપરાંત ત્રિવિક્રમ, दामकप्रहसन, विष्णुधर्म तथा यज्ञफल નામનાં નાટક; ઘટકર્પર નામનું કાવ્ય તથા એક નાટયશાસ્ત્ર પણ ભાસે લખેલ હતાં એમ કેટલાક વિદ્વાનોનું મંતવ્ય છે. પરંતુ આ માન્યતા વિદ્દદ્ગર્માં (હજુ સુધી) સુસ્વીકૃત થઈ નથી.

ભાસનો સમય

સામાન્ય રીતે અન્ય સંસ્કૃત કવિઓની બાબતમાં બને છે તેમ ભાસના પણ વાસ્તવિક જીવન –સમયાદિની બાબતમાં આપણે સર્વથા અજાણ છીએ. નાટકકારે ક્યાંય પણ પોતાનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. પરમતત્ત્વને મહત્ત્વ આપનાર આપણા મહાપુરુષો વ્યક્તિગત કીર્તિ કે ભૌતિક નામનાનો મોહ રાખતા ન હતા. ભાસ વિષે તેમના પરવર્તી લેખકોએ કરેલા ઉલ્લેખો તથા તેમની કૃતિઓના સૂક્ષ્મ અનુશીલન પરથી તેમના સમય વિષે ચોક્કસ કંઈ કહી શકાય તો એટલું કે તેઓ કાલિદાસ કરતાં પહેલાં થઈ ગયા. તેમજ ઈ.સ. ની ૭મી સદી સુધીમાં તો તેઓ ખૂબ જ પ્રિય કવિ તરીકે લોકોમાં સ્થાન મેળવી શક્યા હતા. વિભિન્ન વિદ્વાનો જુદા જુદા પ્રશ્નો વિચારી ભાસનો સમય નિશ્ચિત કરવા પ્રયત્ન કરે છે. કોઈ વિદ્વાન તેમને ઈ. પૂ. ૬ થી ૪ થી સદી દરમ્યાન થઈ ગયા, એમ માને છે, તો કોઈ વિદ્વાન તેમને ઈ. સ.ની ૧૦ મી સદીમાં પોતાની કાવ્યસુષમા દ્વારા પોતાની યશપતાકા ચતુર્દિક પ્રસરાવી એમ માને છે આમ, વિદ્વાનો ભાસને ૧૪૦૦ થી વધારે વર્ષ દરમ્યાન ગમે ત્યારે થઈ ગયેલા માને છે. અહીં વિવિધ વિદ્વાનોના મતને પ્રથમ સંક્ષેપમાં અવતરિત કરી પછી ભાસનો સમય નિશ્ચિત કરવા પ્રયાસ કરીશું.

ડૉ. બાર્નેટ ભાસને કેરલપ્રાંતીય કવિ તરીકે માની તથા મહેન્દ્ર વિક્રમવિરચિત મત્તવિલાસ પ્રહસનની ભાષા આદિ સાથે તેમનાં રૂપકોનું સામ્ય હોવાથી ભાસને સાતમી સદીના સિદ્ધ કરે છે.[૧]

પરંતુ ભામહ, બાણ આદિ દ્વારા પરિચિત હોવાથી ભાસ ૭ મી સદી કરતાં ઘણા પ્રાચીન છે. રાજસિંહ દેશમાં સાતમી શતાબ્દીમાં

૧ Barnett : Bulletin of School of Oriental Studies–iii, P. 35

રાજ્ય કરતો હતો એ સત્ય હોય તો પણ ભાસના ભરતવાક્યમાં આવતો રાજસિંહ શબ્દ વ્યક્તિવાચક નામ ન હોય એમ વધુ લાગે છે.

ડૉ. સ્ટેન કૉનો મુજબ ભાસ ક્ષત્રપ રાજા રુદ્રસિંહના શાસનકાળ દરમ્યાન થયા. અર્થાત્ ઈ. સ. ૨૦૦ની આસપાસ ભાસ થયા. પણ આ મત હવે સ્વીકૃત નથી.[૨]

ડૉ. એ. પી. બેનર્જી શાસ્ત્રી ભાસને ઈ. સ.ની ૨ જી સદી પછી અને ત્રીજી સદી પહેલાં માને છે.[૩] વિવિધ અંતઃસાક્ષ્યો દ્વારા તેમણે પોતાનો મત પ્રતિપાદિત કર્યો છે. ભાસ વાત્સ્યાયનથી પરિચિત નથી; કારણ કે તેમણે વાત્સ્યાયનનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. વાત્સાયનનો સમય તેઓ તૃતીય શતાબ્દીનો ઉત્તરાર્ધ માને છે. તેથી ભાસ એથી કંઈક પૂર્વવર્તી રહ્યા હશે.

ભાસ ભરતપૂર્વ નહીં તો સમકાલીન તો જરૂર હતા. ભરતનો સમય બીજી સદી પછી અને ત્રીજી સદી પહેલાંનો છે તેથી ભાસ ત્રીજી સદીના મધ્ય પછી થયા ન હોવા જોઈએ એમ ડૉ. બેનર્જી શાસ્ત્રી માને છે. કૌટિલ્ય (ઈ. પૂ. ૩૦૦) ને તેઓ ભાસના પૂર્વવર્તી માને છે. મનુનો સમય તેઓ ઇસવી સનની ૨ જી સદી માની ભાસને બીજી સદી પછીના જ સ્વીકારે છે.

પરંતુ ડૉ. બેનર્જી શાસ્ત્રીના આ સર્વ તર્કોમાં બહુ તથ્ય જણાતું નથી. કાલિદાસને ઈ પૂ. પ્રથમ સદીમાં માનવું વધુ ઉચિત છે. તેથી ભાસ તેમનાથી ઊર્ધ્વતર કાળમાં જ થયા હોવા જોઈએ. કેટલાક અપાણિનીય પ્રયોગો પણ ભાસને પ્રાચીન જ સિદ્ધ કરે છે. આમ ડૉ. બેનર્જી શાસ્ત્રીના મતમાં બહુ યુક્તિસંગતતા જણાતી નથી.

૨ Konow, Indian Drama, P. 51

૩ The Journal fo The Bihar & Uddisa Research society, Part 1, Sec, March 1923. P. 49-113

પ્રાકૃત ભાષાની આલોચનાના આધાર પર ડૉ. લેસ્ની, સુકથનકર, પ્રિન્ટ્ઝ આદી વિદ્વાનો તેને અર્વાચીન માને છે. તેમના મતે કાલિદાસનો સમય ઈસ્વીસનની પાંચમી શતાબ્દી છે. અને ભાસને આ બન્નેના મધ્યકાળમાં માની તેમનો સમય ઈ.સ.ની ત્રીજી સદી સ્વીકારે છે; પરંતુ આ મત વિદ્વાનોમાં વિશેષ સ્વીકાર્ય નથી.

ઈ સ. પૂ. ૨૨૦ થી ૧૯૭ સુધી શાસન કરનાર રાજા શૂદ્રકના મૃચ્છકટિક પર દરિદ્રચારુદત્તનો સ્પષ્ટ પ્રભાવ લક્ષિત થાય છે. આ પરથી ડૉ. વિન્સેન્ટ એ. સ્મિથ દરિદ્રચારુદત્તનો રચનાકાળ ઈ. પૂર્વેની પાંચમી કે ચોથી શતાબ્દી હશે એમ માને છે. અર્થાત્ તેમના મતે ભાસનો સમય ઈ. પૂ. પાંચમી કે ચોથી શતાબ્દી છે. આ મતને ઘણા વિદ્વાનોનો ટેકો છે.

મહામહોપાધ્યાય ગણપતિ શાસ્ત્રી, શ્રી હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી દીક્ષિતાર આદિ પંડિતો અનુસાર ભાસ પાણિનિ તથા કૌટિલ્યથી પ્રાચીન છે તેથી તેમનો સમય ઈસુ પહેલાં ૪ કે ૫ શતાબ્દી હશે એમ તેઓ પણ અનુમાન કરે છે.

પણ ડૉ. એ. બી. કીથ ભાસને ઈસુની બીજી કે ત્રીજી શતાબ્દીમાં થયેલા માને છે. તેમના મતે ભાસના સમયની ઉત્તરમર્યાદા ઈ. સ. ૩૫૦ હોઈ શકે; કારણ કે કાલિદાસે તેમનો સ્પષ્ટ રીતે પ્રથિતયશસ્ તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે. જો કે તેઓ કહે છે.

"It is difficult to arrive at any precise determination of Bhasa's date. That Kalidasa knew his fame as firmly established is clear, and if we may fairly safely date Kalidasa about A. D. 400, this gives us a period of not later than A. D. 350 for Bhasa."

ડૉ. કીથ મુજબ ભાસ અશ્વઘોષના અનુગામી છે એ નિર્વિવાદ છે. કારણકે પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણમાંના એક શ્લોક—

काष्ठादग्निर्जायते मथ्यमानाद्
भूमिस्तोयं खन्यमानो ददाति ।
सोत्साहानां नास्त्यसाध्यं नराणां
मार्गारब्धाः सर्वयत्नाः फलन्ति ॥
प्रतिज्ञा. (૧–૧૮) પર બુદ્ધચરિતના
काष्ठं हि मथ्नन् लभते हुताशं
भूमिस्खनन् विदन्ति चापि तोयम् ॥

આ શ્લોકની સ્પષ્ટ છાયા છે. વળી, ડૉ. કીથ મુજબ અશ્વઘોષનું પ્રાકૃત ખાત્રીપૂર્વક અને નિર્વિવાદપણે વધુ પ્રાચીન પ્રકારનું છે. આમ, ડૉ. કીથ ભાસને ઈ. સ. ના ૩ જા સૈકાની આસપાસ મૂકે છે.

વિદ્વાનોના આ સર્વ મતો તેમજ કેટલીક આંતરિક બાબતોને આધારે ભાસનો સમય નિશ્ચિત કરવા પ્રયત્ન કરીશું.

ભાસનાટકચક્રનો મૂળસ્રોત રામાયણ–મહાભારત અને જાતકકથાઓ છે. ઉદયન, પ્રદ્યોત અને દર્શકાદિ ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓનો સમય ઈ. પૂ. ૬ ઠ્ઠી સદીનો છે. અને તેઓ નંદ અને મૌર્યવંશના સમકાલીન છે વળી રામાયણ–મહાભારત પણ ઈ. પૂ. ની ૬ ઠ્ઠી સદી પહેલાં જ્ઞાત થઈ ગયાં હતાં. જાતકકથાઓ પણ પ્રાચીન જ છે. આમ, ઈ પૂ. ની ૬ ઠ્ઠી સદી એ ભાસના સમયની પૂર્વમર્યાદા ગણી શકાય.

મહાકવિએ જે નાગવન, વેણુવન, રાજગૃહ, પાટલિપુત્રનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેમણે બુદ્ધના સમયમાં જ પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હશે. પ્રતિબિંબિત ધાર્મિક પરિસ્થિતિ, બ્રાહ્મણધર્મ પ્રતિ પક્ષપાત, કૃષ્ણનો વિષ્ણુના અવતાર તરીકે ઉલ્લેખ, અને નગ્ન શ્રમણક આદિ પંથોના ઉલ્લેખ પરથી ભાસને બુદ્ધના પરવર્તી માનવા વધુ યોગ્ય થશે. આ પરથી, ભાસ બુદ્ધ-પૂર્વ-સ્થિત હતા, એવી ટી. ગણપતિ શાસ્ત્રીની માન્યતામાં બહુ સંગતતા જણાતી નથી.

'પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ' તથા 'અભિમારક'માં કાશી રાજ્યનો ઉલ્લેખ છે. આ રાજ્ય ઈ. પૂ. ૫ માં સૈકામાં અસ્ત પામ્યું હતું. વળી મગધ દેશની રાજધાનીરૂપે રાજગૃહનો અને પાટલીપુત્રનો સામાન્ય નગરરૂપે ઉલ્લેખ પણ ભાસની પ્રાચીનતા જ સિદ્ધ કરે છે. ઉપરાંત, ભાસનાં નાટકોમાં દશ્યમાન કેટલાક સામાજિક રીતરીવાજો તથા પ્રથાઓ પણ ભાસને ઈ. પૂ. પાંચમી કે ચોથી સદીમાં જ સ્થાપિત કરે છે. મંદિર બંધ થાય છે ત્યારે રેતી નાખવાનો જે રિવાજ પ્રતિમા નાટકમાં જણાય છે તે આપસ્તંબમાં જ જણાય છે. આમ, કવિ આપસ્તંબ પછી બહુ સમયે નહીં થયા હોય.

પ્રતિમાનાટકમાં તાપસવેશે રાવણ પોતે અધીત શાસ્ત્રોની યાદી આપે છે. साङ्गोपाङ्ग वेदमधीये, मानवीयं धर्मशास्त्रं, माहेश्वरं योगशास्त्रं बार्हस्पत्यमर्थशास्त्रं, मेधातिथेर्न्यायशास्त्रं, प्राचेतसं श्राद्धकल्पं च । આમાં ઉલ્લિખિત શાસ્ત્રો તથા તેમના પ્રણેતાઓ ઈ. પૂર્વે ૬૦૦ કે તેથી પહેલાંના છે એ લગભગ નિશ્ચિત છે.

વળી, યજ્ઞયાગને અતિ મહત્ત્વ તથા બૌધ અને જૈન તરફ એક પ્રકારના ભિન્નત્વનો ભાવ, આદિ પણ બ્રાહ્મણધર્મ તેમજ બ્રાહ્મણો તરફ પક્ષપાત સૂચિત કરે છે. મધ્યમવ્યાયોગમાં બ્રાહ્મણ કેશવદાસના પુત્રને શ્રાદ્ધક્રિયા પોતે જ કરતો બતાવ્યો છે અને આવી શ્રાદ્ધ-વિધિની ભલામણ બૌધાયને (ઈ. પૂ. ૭૦૦) કરી છે. આ ધાર્મિક વિધિઓની શરૂઆતના બહુ સમય પછી ભાસ નહીં થયા હોય.

ભાસનાટકોનાં ભરતવાક્યોમાં મળતા 'राजसिंहः प्रशास्तु नः' ઇત્યાદિ હિમાલયથી માંડી વિંધ્યપર્વતની મર્યાદામાં રહેલા રાજ્ય-વિસ્તારનો નિર્દેશ કરે છે. અને ડૉ. પુસાલકર નોંધે છે તેમ, આથી મૌર્ય કે મૌર્ય પૂર્વનું સામ્રાજ્ય સૂચિત થાય છે, સંભવતઃ રાજસિંહ એ ઉગ્રસેન મહાપદ્મ છે, જે ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યનો પૂર્વજ છે.

ભાસે કેટલાક શબ્દોના આર્ષપ્રયોગો પણ કરેલા છે. महाब्राह्मणः નો અંત્યેષ્ટિ કરાવનાર બ્રાહ્મણ (Funeral Priest)ના અર્થમાં નહીં, પણ વાચ્યાર્થમાં જ એટલે કે, 'મોટા બ્રાહ્મણ' તરીકે પ્રયોગ કરેલો છે. 'आर्यपुत्र' એ ભાસને મન 'રાજપુત્ર' છે, શિષ્ટ સાહિત્યમાં આ શબ્દ દ્વારા પત્ની પતિને સંબોધિત કરે છે. 'यवनिका' નો અર્થ ભાસે 'ઘૂંઘટ' (અવગુંઠન) કર્યો છે, 'પડદો' (Curtain) નહીં. વળી, પ્રાકૃત ભાષાનાં अहमान, अह, आमः, खु, तुम्हं वअं, ઇત્યાદિ પ્રયોગો પણ નોંધનીય છે. પુરાતન છંદોવિષયક પુરાવાઓ પણ ભાસને પ્રાચીન જ સિદ્ધ કરે છે.

પાણિનિના કેટલાક નિયમોનું પાલન ભાસે નથી કર્યું, તે પણ ભાસનું પ્રાચીનત્વ જ સૂચિત કરે છે. સંભવ છે કે ભાસના સમયે અષ્ટાધ્યાયીનો વિશેષ પ્રચાર નહીં થયો હોય. ભરતમુનિના કેટલાક સિદ્ધાંતોનું ભાસે ઉલ્લંઘન કર્યું છે તે પરથી ભાસ ભરત કરતાં પ્રાચીન અથવા તેમના સમકાલીન હશે, એમ અનુમાન કરી શકાય છે.

આ સર્વ આંતરિક પુરાવાઓ પરથી ભાસનો સમય ઇસવીસન પૂર્વેની પંચમ કે ચતુર્થ શતાબ્દી હશે, એ લગભગ નિશ્ચિત થઈ જાય છે.

ભાસના અનેક અનુગામીઓએ અનેકશઃ ભાસની પ્રશસ્તિ કરી છે. આ ઊક્તિઓ વિશેષતઃ ભાસના સમયની ઉત્તર મર્યાદા નક્કી કરવામાં સહાયભૂત થાય છે.

'કુન્દમાલા'ના લેખક દિઙ્ગનાગ દશરથનો 'प्रतिमागतः महाराजः' તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે. ભાસપ્રણિત 'प्रतिमानाटक' સિવાય સંસ્કૃત સાહિત્યમાં બીજે ક્યાંય પ્રતિમાગૃહ ઉલ્લિખિત નથી. દિઙ્ગનાગે ભાસ પાસેથી જ સંભવતઃ આ વિચાર લીધો છે.

વામન (ઈ. સ. ૪૦૦) 'કાવ્યાલંકાર સૂત્રવૃત્તિ'માં વ્યાજોક્તિ અલંકારના ઉદાહરણ તરીકે એક શ્લોક આપે છે, જે નિમ્નદર્શિત છે.

शरच्चंद्रांशुगौरेण वाताविद्धेन भामिनि ।
काशपुष्पलवेनेदं, साश्रुपातं मुखं कृतम् ॥

'સ્વપ્નવાસદત્તમ્' (૪. ૮)માં પણ આ જ શ્લોક કંઈક ફેરફાર સાથે પ્રાપ્ત થાય છે. આ શ્લોક નીચે મુજબ છેઃ

शरच्छशांक गौरेण वाताविद्धेन भामिनि ।
काशपुष्पलवेनेदं साश्रुपातं मुखं मम ॥

વામને આપેલું અન્ય એક અવતરણ "चारुतां बलिर्भवति..." 'દરિદ્રચારુદત્ત' (૧. ૨) માં ઉપલબ્ધ થાય છે.

અશ્વઘોષે ભાસનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો કે ન તેમના પર ભાસનો કોઈ પ્રભાવ દૃષ્ટિગોચર. છતાં 'બુદ્ધચરિત' ના એક શ્લોક પર 'પ્રતિજ્ઞા-યૌગન્ધરાયણ' ના એક શ્લોકનું ભાવસામ્ય પરિલક્ષિત થયા વિના નથી રહેતું. (જો કે ડૉ. કીથ આ જ પુરાવાને આધારે ભાસને અશ્વઘોષના અનુગામી સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે!)

'અર્થશાસ્ત્ર' માં કૌટિલ્યે યુદ્ધ-ક્ષેત્રમાં શૂરોના ઉત્સાહવર્ધન માટે જે શ્લોકો ઉદ્ધરિત કર્યા છે તેમાંનો એક પ્રતિજ્ઞા (૪, ૨)માં પ્રાપ્ત થાય છે. જોકે કૌટિલ્યે જણાવ્યું નથી કે તેઓ ભાસના રૂપકમાંથી ઉદાહરણને અવતરિત કરી રહ્યા છે, પણ જો તેમણે એ અવતરણ કોઈ 'સ્મૃતિ'માંથી શોધ્યું હોત તો ઓછામાં ઓછું તેઓ 'इति स्मृतौ' એવું તો લખત જ. કૌટિલ્ય દ્વારા ઉદાહૃત શ્લોક નીચે મુજબ છેઃ

नवं शरावं सलिलैः सुपूर्णं,
सुसंस्कृतं दर्भकृतोत्तरीयम् ।
तत्तस्य मा भून्नरकं च गच्छेद्
यो भर्तृपिण्डस्य कृते न युध्येत् ॥

વળી શૂદ્રક વિરચિત 'મૃચ્છકટિક' પર 'દરિદ્રચારુદત્ત'નો સ્પષ્ટ પ્રભાવ તો વર્તાય જ છે.

આ ઉપરાંત, અનેક કવીશ્વરોએ ભાસને અનેક રીતે બિરદાવ્યો છે. મહાકવિ કાલિદાસે ભાસને પ્રથિતયશસ્ કહ્યા છે. 'માલવિકાગ્નિમિત્રમ્' ની પ્રસ્તાવનામાં કાલિદાસ કહે છે—

प्रथितयशसां भाससौमिल्लकविपुत्रादीनां प्रबन्धानतिक्रम्य...

મહામનીષી બાણ ભાસની યશ પતાકાને તેમના નાટકોના ઉત્કર્ષને કારણે જ ફરકતી માને છે. 'હર્ષચરિત'માં તેઓ કહે છેઃ—

सूत्रधारकृतारम्भैर्नाटकैर्बहुभूमिकैः ।
सपताकैर्यशो लेभे भासो देवकुलैरिव ॥

ભાસનાં નાટકોની વિવેચનરૂપી અગ્નિમાં પરીક્ષા થતાં તેમાંથી 'સ્વપ્નવાસવદત્ત' અક્ષત રહ્યું, એમ રાજશેખર પણ કહે છે—

भासनाटकचक्रेऽपि च्छेकैः क्षिप्ते परीक्षितुम् ।
स्वप्नवासवदत्तस्य दाहकोऽभून्न पावकः ॥

આચાર્ય દંડી ભાસને નાટકરૂપી શરીર વડે અમર માને છે—

परेतोऽपिस्थितो भासः शरीरैरपि नाटकैः ।

પ્રાકૃત મહાકવિ વાક્પતિરાજે પણ તેમના 'ગઉડવહો'માં ભાસનો ઉલ્લેખ કર્યો છેઃ

भासम्मि जलणमित्ते कन्तीदेवे अ जस्स रहुआरे

અંતે, ઈ. સ. ૧૨૮૦ની આસપાસ થયેલા આલંકારિક જયદેવ તેમના 'પ્રસન્નરાઘવ'માં ભાસને કવિતા કામિનીના હાસ તરીકે ઓળખાવે છે—

भासो हासः, कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः ।

આમ, આ સર્વ કારણોથી કહી શકાય કે ભાસ ઈ. પૂર્વે પંચમ કે ચતુર્થ શતકમાં થઈ ગયા હશે.

ડૉ. પુસાલકરે વિવિધ વિવેચકોના ભાસના સમય માટેના મતો નોંધ્યા છે તે નીચે મુજબ છે :

(૧) બીડે, દીક્ષિતાર, ગણપતિ શાસ્ત્રી, હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી કિરાત અને તાટકે ઈ. સ. પૂર્વે ૬ઠ્ઠી સદી.

(૨) જાગીરદાર કુલકર્ણી શેંભાવણેકર ઈ. સ. પૂર્વે ૩ જી સદી

(૩) ચૌધરી, ધ્રુવ અને જયસ્વાલ ઈ. સ. પૂર્વે ૨જી થી ૧લી સદી

(૪) કોનો, સરૂપ, સૌલી અને વેબર ઈ. સ. ની ૨જી સદી.

(૫) બેનરજી શાસ્ત્રી, ભાન્ડારકર, યાદોબી, જોલી અને કીથ ઈ. સ. ની ૩જી સદી.

(૬) લેસ્ની અને વિન્ટરનિઝ ઈ. સ. ની ૪થી સદી.

(૭) શંકર ઈ. સ. ની ૫ મી કે ૬ઠ્ઠી સદી.

(૮) બાર્નેટ, દેવધર, હીરાનંદ શાસ્ત્રી, નેરુરકર, પિશરોટી અને સરસ્વતી ઈ. સ. ની ૭ મી સદી.

(૯) કાણે અને રાજા ઈ. સ. ની ૯ મી સદી.

(૧૦) રામાવનાર શર્મા ઈ. સ. ની ૧૦ મી સદી.

(૧૧) રેડ્ડી શાસ્ત્રી ઈ. સ. ની ૧૧ મી સદી.

—A. D. Pusalkar. Bhasa A study-61.

ભાસકાલીન સમાજ

સાહિત્યની કૃતિ તેના રચયિતાના મન તથા વિચારોના દર્પણતુલ્ય છે. એવી રીતે તેના જમાનાના પ્રવાહોને સંઘરનાર પાત્ર પણ છે. સામાન્ય રીતે દરેક કૃતિમાં જે તે સમયના પ્રજાજીવન, રીતરિવાજ રાજકીય પ્રવાહો તથા સમાજનાં વ્યવહાર–વલણ યથાયોગ્ય ઝીલાય છે. અભ્યાસીઓએ સાવચેતીથી વિશ્લેષણ કરી આ માહિતી પ્રાપ્ત કરવાની રહે છે. જો કે આ કાર્યમાં જે–તે કૃતિના વિષય–વસ્તુનો કાળ પણ ધ્યાનમાં લેવાવો જોઈએ. પ્રાચીન અને પૌરાણિક ગ્રંથરચના કરતાં સાહિત્યકારો કાળવ્યુત્ક્રમનો દોષ ઊભો તો ન જ કરે. પરંતુ ભારતમાં તો સામાન્ય રીતે મુખ્ય મુખ્ય સામાજિક પરિસ્થિતિએ પરિવર્તન અનુભવ્યું નથી. આથી ભારતના પ્રાચીન ગ્રન્થોને તેમના જમાનાનું લગભગ વાસ્તવિક અને સ્પષ્ટ ચિત્ર રજૂ કરનાર પ્રતિનિધિ તરીકે ગણાવી શકાય. ભાસનાં નાટકો પરથી તત્કાલીન સમાજનું દર્શન પ્રાપ્ત કરતાં આ બાબત ખ્યાલમાં રાખીને આગળ વધવું જોઇએ.

વર્ણવ્યવસ્થા

વર્ણ અને આશ્રમની પદ્ધતિ પર ભારતીય સમાજ ઊભો છે. વ્યક્તિ તથા સમાજને ચાર વિભાગમાં વહેંચી નાખેલ છે. ચાર વર્ણની પ્રથા તે સમયે મોજૂદ હતી. આમાં બ્રાહ્મણ વર્ણનું સ્થાન સર્વોચ્ચ હતું. બ્રાહ્મણો પ્રત્યે માન, આદર તથા પૂજ્ય ભાવથી વર્તવામાં આવતું. તેમના પર વિશ્વાસ રાખી તેમનાં વચનોમાં શ્રદ્ધા દર્શાવવામાં આવતી. તેઓ સત્યના પ્રવર્તક અને સંસ્થાપક મનાતા. ક્ષત્રિયાદિ અને ત્રણ વર્ણોના પ્રમાણમાં પણ બ્રાહ્મણોની મહત્તા હતી. આના કારણ તરીકે બ્રાહ્મણોની વિદ્યાવિશારદતા જ ગણાવી શકાય સર્વ વિદ્યાઓના વારિધિ બ્રાહ્મણો આજીવન પઠનપાઠનનું કાર્ય કરતા અને લોકોમાં જ્ઞાનસંચાર સહિત ધર્મપ્રસારનું કાર્ય પણ યજ્ઞયાગાદિ દ્વારા કરતા. આમ છતાંય

પોપટિયા જ્ઞાનવાળા અને અભણ બ્રાહ્મણો પણ જોવા મળતા. પરંતુ બ્રાહ્મણોનો સામાજિક મોભો એટલો ઊંચો માનવામાં આવતો કે આ બધું ક્ષમ્ય ગણાતું. બ્રાહ્મણને કોઈ પણ ગુનાની શિક્ષામાંથી મુક્તિ મળતી. શિરચ્છેદના દંડને પાત્ર અપરાધમાં પણ તેમને બહુ જ હળવી શિક્ષા થતી.

બ્રાહ્મણો પછી ક્ષત્રિયોનું સ્થાન આવતું. બ્રાહ્મણેતર વર્ણોમાં ક્ષત્રિય વર્ણ ભારે મોભાદાર અને વગદાર ગણાતો. આ વર્ણના લોકો પ્રજાને ક્ષતમાંથી બચાવતા. રક્ષણ કરવાના સામર્થ્ય ઉપર તેમની કીર્તિ અને પ્રતિષ્ઠાનો આધાર રહેતો. સન્મુખે લડતાં લડતાં રણમાં મરનાર ક્ષત્રિયને સ્વર્ગ મળે છે એમ મનાતું. પ્રજાપાલન સાથે યજ્ઞયાગાદિ કરાવી તેઓ જગતમાં ધર્મની ગંગા વહાવતા અને પોતાને માટે પુણ્યસંચય કરતા. દાન આપવાની તથા બ્રાહ્મણોને પ્રસન્ન રાખવાની બાબતમાં તેઓ ખૂબ ચીવટ રાખતા. વળી બ્રાહ્મણોનો વિરોધ કે દ્રોહ ક્યારેય ન થાય એ રીતે જ તેમનું વર્તન રહેતું.

વૈશ્યો વ્યાપાર કરતા. તેમનો વેપાર સ્વદેશમાં અને દેશાવરમાં પણ ચાલતો. આ વર્ણ વિશે ભાસનાં નાટકો સંતોષકારક માહિતી આપતાં નથી. વાટપાડુઓના તથા લૂંટારાઓના હુમલામાંથી બચવા લાંબો માર્ગ ગ્રહણ કરતા વેપારીઓની વણઝારનો ભાસે ઉલ્લેખ કર્યો છે. ખેતીનો પણ ઉલ્લેખ નથી. આ ધંધો પણ આ વર્ણને જ હસ્તક હશે. ગોવાળોનો જીવનનિર્વાહ ગાયોનાં ધણ ઉપર થતો તેમના જીવનમાં ગાયો જ સર્વસ્વ હોવાથી તેઓ તેને પૂજતા અને તેના રક્ષણને માટે ઈશ્વરને પ્રાર્થતા.

કાર્યક્ષેત્રને લીધે સમાજમાં શૂદ્રનું સ્થાન હલકું આવે છે ધાર્મિક બાબતોમાં તેમને અસ્પૃશ્ય માનેલા. વેદાદિનો અભ્યાસ તથા દેવપૂજનના કાર્યથી તેમને દૂર રાખવામાં આવતા. શૂદ્રો કરતાં પણ નિમ્ન કોટિના ચાંડાળો હતા. ચાતુર્વર્ણ્યની વ્યવસ્થામાં તેમને સ્થાન ન હતું. નગર

બહાર સ્મશાનભૂમિમાં યા તેનાથી પણ દૂર તેઓ વસતા. સમાજ તેમની સાથે કોઈ પણ નાતો રાખતો નહિ. તેમને જોવાથી જ દૂષિત થઈ જવાય છે એમ મનાતું. આ લોકો જીવનના મૃદુ ભાવો ઝીલવા અસમર્થ છે એમ પણ મનાતું.

આશ્રમવ્યવસ્થા

સમાજમાં રહેતા માનવીનું જીવન વ્યવસ્થિત રીતે ચાલે અને પોતાની શક્તિઓ ખિલવવાની તક મેળવી તે આત્મવિકાસ સાધે એ દૃષ્ટિએ માનવજીવન ચાર વિભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યું છે. આ પ્રત્યેક વિભાગ તે આશ્રમ. ઉપનયન વિધિ પછી બાળક ગુરુના આશ્રમમાં જતો અને ત્યાં અધ્યાપકોના માર્ગદર્શન હેઠળ અભ્યાસ કરતો. ગુરુ તેના અભ્યાસની પૂરી જવાબદારી ઉઠાવતા. તે જ તેના પિતા મનાતા અને અભ્યાસ પૂરો થતાં સુધી શિષ્યને પોતાને ત્યાં જ રાખતા. ગુરુજીના આશ્રમમાં શિષ્યે તેમના ગૃહકાર્યમાં મદદ કરવી પડતી. ઉપલી કક્ષામાં અભ્યાસ કરતા છાત્રોએ નીચેની કક્ષાના છાત્રોને અધ્યાપન કરાવવાની પ્રથા પ્રચલિત હશે જ. વિદ્યાદાન માટેનું શુલ્ક નિયત ન હોતાં છાત્રની શક્તિ મુજબ રહેતું. આ શુલ્ક અભ્યાસ પૂરો થયા પછીથી અપાતું.

સમગ્ર અભ્યાસકાળ દરમિયાન છાત્રે કડક નીતિનિયમો પાળવા પડતા. બ્રહ્મચર્યાશ્રમ શબ્દમાં જ વેદાભ્યાસ સાથે આત્મસંયમનો ભાવ સંતાયેલો પડ્યો છે. જીવનઘડતરના આ સુવર્ણકાળ દરમિયાન ભાગેડુ વૃત્તિવાળા કેટલાક છાત્રો હતા. જે અભ્યાસકાળ પૂરો થવાના સમયની આતુરતાથી રાહ જોતા. આ બાબત સમાજના વૈવિધ્ય અને સર્વકાલીન સત્યની દ્યોતક છે.

અભ્યાસના વિષયોમાં વેદનું પ્રાધાન્ય હતું. વેદ અને વેદાંગ સહિત અન્ય શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવતો. ધર્મશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર,

યોગશાસ્ત્ર, શ્રાદ્ધકલ્પ, રાજનીતિશાસ્ત્ર વગેરે વિદ્યાઓ પણ ભણાતી. આ સાથે એ વીરચરિત કાવ્યોનો અભ્યાસ પણ પ્રચલિત હતો. હસ્તિ-વિદ્યા અને હયશાસ્ત્ર પણ જાણીતાં હતાં. ખગોળવિદ્યા, જ્યોતિષશાસ્ત્ર તથા વૈદકવિદ્યાથી પણ ભાસનો જમાનો અજ્ઞાત ન હતો. આમ અધ્યયનનું ફલક બહુ વ્યાપક હતું. કેટલાંક સ્થાનોમાં ખાસ વિષયોના અધ્યાપનની જ વ્યવસ્થા હતી. લાવણકમાં વેદમહાવિદ્યાલય હોવાનો ઉલ્લેખ છે. દેશના જુદા જુદા વિભાગોમાંથી જ્ઞાન-પિપાસુઓ ત્યાં આવતા. અભ્યાસી પોતાના વર્ણ અને અભિરુચિ મુજબ અભ્યાસનો વિષય પસંદ કરતા. છતાંય વેદના અધ્યાપનની બાબતમાં છૂટ મૂક-વામાં આવતી નહિ.

વિદ્યાવારિથી પવિત્ર અને પ્રફુલ્લ થઈ બહાર નીકળેલો વ્યક્તિ સંસારચક્રનો પ્રવર્તક બનવા સમાજમાં પુનઃ પ્રવેશતો અને અનુરૂપ જીવનસાથી સાથે જોડાઈ સંસારપથ પર પગલાં ભરતો ગૃહસ્થાશ્રમમાં પતિપત્ની એકબીજાનાં પૂરક બનીને રહેતાં. પત્ની પતિને જ પોતાનું સર્વસ્વ સમજતી અને તેને વફાદાર રહેવામાં જ પોતાના જીવનની સાર્થકતા માનતી. ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેનાર પુરુષ પોતાના અર્થ તથા કામ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવા પ્રવૃત્તિ આદરતો, પણ તેમ કરતાં ધર્મ-વિમુખ કદાપિ થતો નહિ. અતિથિસત્કાર, દૈનંદિન ધર્મકાર્ય તથા અન્ય ધર્મપ્રવણ પ્રવૃત્તિઓ તેના જીવનમાં પ્રાણ પૂરતી.

આ પ્રમાણે સામાજિક જવાબદારી પરિપૂર્ણ કર્યા પછી વ્યક્તિ વનપ્રવેશ કરતો જે દરમિયાન તે સંસારને ત્યાગી વનમાં રહેતો. જો તે એક જ સ્થાને હોમ-હવન, તપ વગેરે કરી સ્થાયી જીવન ગાળવાનું પસંદ કરે તો તો તપસ્વી કહેવાતો. સતત પરિભ્રમણ કરી ધર્મની મંદાકિની વહાવનારાઓ પણ કેટલાક હતા. નગરથી દૂર આવેલા તપોવનમાં શાંત, રમણીય અને તપોવર્ધક પ્રદેશમાં કુદરતને

ઓળે તેઓ વસતા, અને સાદું, સંયમી તથા નિર્ભય જીવન ગુજારતા. પુષ્પોથી લચેલાં વૃક્ષોવાળાં તથા નિર્ભય રીતે ફરતાં હરણાંવાળાં તપોવનમાંથી ઊંચે ચડતો અમરપર્શી ધૂમ્રગોટ તપોવનનું પણ વિશિષ્ટ લક્ષણ હતું અને આવાં તપોવનો ભારતીય સંસ્કૃતિનું પણ અગત્યનું ચિહ્ન હતાં. તપસ્વીઓ આવા સ્થાનમાં રહી દુન્યવી બાબતોને ગાળી નાખી જાણે કે ધાર્મિક નવા જીવનનું ઘડતર કરતા.

આમ દેહ તથા મન પર સંયમ દાખવતાં દાખવતાં તેઓ એવી કક્ષાએ પહોંચતા જ્યારે આ જગત સાથે સંબંધિત કંઈ પણ વસ્તુ તેમાં લેશમાત્ર સ્પર્શતી નહિ. કાષાય વસ્ત્રો ધારણ કરી તેઓ સંન્યાસી બની જતા અને એ જ અવસ્થામાં જીવનના ચરમ ધ્યેયને સાર્થક કરતાં કરતાં જીવન સંકેલી લેતા.

આ પ્રત્યેક આશ્રમ પચીસ વર્ષના ગાળામાં વિસ્તરેલો હતો. આશ્રમપાલનમાં ખરેખર ચુસ્તતા હતી યા એક કે બીજી કક્ષાએ કંઈ શિથિલતા હતી એની માહિતી નથી પણ ત્રીજા ચોથા આશ્રમનું બંધન દૃઢ નહિ હોય એમ માનવું અયોગ્ય નથી.

કુટુંબજીવન

આખો સમાજ કૌટુંબિક વ્યવસ્થામાં વહેંચાયેલો હતો. સંયુક્ત કુટુંબની પ્રથા ભારતની સામાજિક વ્યવસ્થામાં મૂળભૂત છે. પિતૃપ્રધાન કુટુંબમાં કન્યા સાસરે જતી જ્યાં તે વડીલોની આજ્ઞા મુજબ વર્તતી. તત્કાલીન લગ્નપ્રથામાં બ્રહ્મ, ક્ષાત્ર, ગાંધર્વ, રાક્ષસ અને આસુર પ્રકારનાં લગ્નો થતાં લગ્નો 'સામાન્ય રીતે' સ્વવર્ણમાં જ થતાં. છતાંય અનુલોમ લગ્નોનું અસ્તિત્વ નકારી શકાય તેમ નથી. પરન્તુ માતૃપક્ષ સાથેનાં સપિંડ લગ્નોનું સૂચન મળી રહે છે. વિવાહ નક્કી કરતા પહેલાં કન્યાપક્ષ વરપક્ષની પૂરી તપાસ કરતો. કન્યાનો પિતા તથા તેની માતા પરસ્પર અનુકૂળ થાય ત્યાં જ કન્યા આપવામાં આવતી. અર્થાં

જ ધોરણોમાં કુળને પ્રાધાન્ય અપાતું. પિતા એવો વર અને એવું ઘર પસંદ કરતા કે જ્યાંથી તેની પુત્રી રડતી પાછી ન આવે અને પાછળથી પોતાને પસ્તાવાનો વારો ન આવે. બહુજનસમાનમાં બહુપત્નીત્વ પ્રચલિત હતું; પરન્તુ તેની ઉત્કૃષ્ટતા તો રાજકુળોમાં જ જોવા મળતી. કેટલીકવાર રાજાઓ રાજકીય હેતુ માટે પણ લગ્ન કરતા.

પરિણીત સ્ત્રીઓ વેશભૂષા અને સજાવટ કરતી. વિરહિણીઓ કેશગુંફન ન કરતાં એક વેણી રાખતી જ્યારે સંયોગિનીઓ ત્રણ વેણી ધારણ કરતી. સેંથે સિંદૂર પૂરવાતું, મેંદી મૂકવાતું, દેહપ્રસાધન કરવાનું તથા અંજન લગાડવાનું અને કુંડળ, હાર, નૂપુર વગેરે વિવિધ અલંકારો ધારણ કરવાનું પ્રચલિત હતું. સ્ત્રીઓ પોતાના પતિને સુખી કરવા બધું જ કરી છૂટતી. કેટલાક કિસ્સાઓમાં તો પોતાને મોંએ તે પતિના પુનર્લગ્ન માટે પણ સંમત થતી. પતિની આજ્ઞામાં રહેવા અને તેને અનુકૂળ થવા તે કેટલીકવાર પોતાના મનને મારતી અને ઇચ્છાઓને કચડતી. વ્રતવિધાન, ઉપવાસ વગેરે કરી કુટુંબ ઉપર ઈશ્વરની કૃપા રહે એ માટે પણ તે પ્રયત્ન કરતી. મર્યાદા ખાતર સ્ત્રીઓ મસ્તક તથા મુખને ઢાંકતી. કન્યાઓને આવી મર્યાદા પાળવાની હતી નહિ આ મર્યાદાની પ્રથા ઉપરથી તે જમાનામાં ઘૂમટાની પ્રથાનું અનુમાન તારવવાનું સૂચન નથી મળતું. આ સાથે સતી થવા અંગેની પ્રથા વિષે પણ કંઈ સંતોષકારક ઉલ્લેખ મળતો નથી. આ પ્રથા ભાસના જમાનામાં નહિ હોય એમ માની શકાય. સ્ત્રીઓ સામાન્ય રીતે ગૃહકાર્યમાં જ રત રહેતી. પરન્તુ કેટલીક વાર્તાચતુર, ચબરાક, મોજીલી અને સંસ્કારી સ્ત્રીઓ સમૃદ્ધકુટુંબોમાં યા રાજકુળમાં રહીને ત્યાંની સ્ત્રીઓને ખુશ રાખતી અને તેમનું મનોરંજન કરતી. રાજદરબારમાં દાસી તરીકે પણ ઊતરતા વર્ણની સ્ત્રીઓ સેવા કરતી.

પ્રજાજીવન : નગરજીવન

લોકો નગરો તથા ગામડાંમાં વસતાં. ભાસને ભારતના

તથા હાથીનો ઉપયોગ કરતા. હાથીને તહેવારોના દિવસે ખાસ રીતે ઉપયોગમાં લેવાતો.

મનોરંજન

સમાજને પ્રસન્ન કરનાર અને કેટલીકવાર એકત્રિત કરનાર મનોરંજન માટે રમતો અને ઉત્સવોનો ભાસે ઉલ્લેખ કર્યો છે. ઇન્દ્રમહ તથા ધનુર્મહ જેવા પ્રસંગોએ આખું નગર આનંદવિભોર બની ઊઠતું. મલ્લયુદ્ધ જેવી કેટલીક રમતો પણ યોજાતી જેમાં રાજા સહિત પ્રતિષ્ઠિત નાગરિકો હાજર રહેતાં. નિઃશસ્ત્ર માણસની હાથી સાથેની લડાઈ પણ કેટલીકવાર રાજાની હાજરીમાં યોજાતી. નગરમાં નિવાસસ્થાનોમાં યા જાહેરમાં ગીત તથા સંગીત રેલાતું હતું અને નર્તકીઓના પાયલના ઝંકારથી નગર ગુંજી ઊઠતું. હલ્લીસક જેવાં ગ્રામ્ય નૃત્ય પણ પ્રચલિત હતાં. કામદેવ મહોત્સવ જેવા ઉત્સવો તો યુવક વર્ગ માટે જ હતા. આવા પ્રસંગોએ થનગનાટ અને તરવરાટ ખાસ જોવા મળતા. સ્ત્રીઓ દડો ઉછાળવા જેવી રમત રમતી અને ઉદ્યાનમાં જલસિંચન પણ કરતી. તેઓ પોપટ જેવાં પંખીઓ પણ પાળતી અને એ રીતે આનંદ મેળવતી. મદારીઓ જાહેરમાં નાગને ડોલાવતા અને લોકો ટોળે વળી કુતૂહલતાથી તે નિહાળતા. મોર વગેરે પંખીઓનાં રમકડાં બનાવી બાળકોને રમવા અપાતાં હતાં.

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન

સમાજ અને ધર્મ ઘનિષ્ઠ રીતે સંકળાયેલાં છે. પ્રાચીન ભારતમાં તો ધર્મ સમાજનો પ્રાણ હતો. અને ધર્મને લીધે જ સમાજ ધબકતો તથા જીવતો. ભાસનાં નાટકો પરથી સમજાય છે કે તે સમયે બ્રાહ્મણ-ધર્મ વ્યાપક હતો. વિષ્ણુભક્તિ ઉપરાંત વરાહ, વામન, નૃસિંહ, રામ અને કૃષ્ણાવતારોની ભક્તિ પ્રચલિત હતી. શૈવ ધર્મ અને શિવપૂજા પણ આ સાથે કદમ મીલાવીને ચાલતાં. ભાસે એ સંપ્રદાયો વચ્ચેની સાઠમારીનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી એટલે આપણે આ બાબતમાં સમાજની

સહિષ્ણુતાની ભાવના સમજી શકીએ. શિવ સાથે કાત્યાયની, સ્કન્દ-કાર્તિકેય તથા બળરામના ભક્તો પણ હતા. શિવને અર્ધનારીશ્વરના રૂપમાં પૂજવાની રીત પણ જાણીતી હતી. કુમારિકાઓ યક્ષિણીની પૂજા કાલાષ્ટમીને દિવસે કરતી એવી પણ માહિતી મળે છે.

લોકો, મંદિરોમાં જઈ ભક્તિભાવ પ્રગટ કરતાં. જુદા જુદા વાર-તહેવારે આ દિવસોમાં લોકોની ભીડ જામતી. મંદિરોમાં પૂજારીઓ રહેતા જે મંદિરની દેખરેખ રાખતા, મૂર્તિઓનું પૂજન કરતા તથા દર્શનાર્થીઓને માર્ગદર્શન આપતા. ક્ષત્રિયોની પ્રતિમાઓવાળાં પ્રતિમાગૃહો મંદિરની જેમ જ તૈયાર કરવામાં આવતાં તેમાં બ્રાહ્મણોને પ્રણામ કરવા દેવામાં આવતા નહિ. મંદિરોનો લાભ બધા જ લેતા હતા.

પ્રાર્થના, ભક્તિ તથા પૂજા ઉપરાંત ધર્મનું અન્ય લક્ષણ યજ્ઞ છે. યજ્ઞકર્મથી મળતું પુણ્ય શાશ્વત ટકતું. લોકોમાં યજ્ઞો વિશે એટલી શ્રદ્ધા હતી કે યુદ્ધમાં લડવા જનારને યજ્ઞનું પુણ્ય મળવાનું કહ્યું છે. અને આ રીતે રણયજ્ઞને ધર્મયજ્ઞની સમકક્ષ મૂક્યો છે. પિતૃઓ પ્રત્યે ઋણ અદા કરવા શ્રાદ્ધવિધિ શ્રદ્ધાપૂર્વક કરવામાં આવતો હતો. આ ઉપરાંત મંત્ર-તંત્ર પણ પ્રચલિત હતા. પૂજનકર્મ તથા યજ્ઞકર્મ માટે લોકો બ્રાહ્મણો પર આધાર રાખતા અને તેમને કાર્ય બદલ દક્ષિણા આપતા. બ્રાહ્મણોને છૂટે હાથે ઉદાર દાન આપવાનો મહિમા પણ પ્રચલિત હતો. આ રીતે આપેલ દાનથી મોટું પુણ્ય મળવાની માન્યતા હતી.

બ્રાહ્મણ ધર્મ સાથે જૈન તથા બૌદ્ધ ધર્મ વિશે સ્પષ્ટ માહિતી નથી. કણ તે કાળે બૌદ્ધ ધર્મ સ્થિર નહિ થયો હોય. બૌદ્ધ સાધુઓનો ઢોંગી-ધૂતારા તરીકે ઉલ્લેખ છે. જૈનોને વેદમાં શ્રદ્ધા નહિ રાખનાર નાસ્તિકો ગણવામાં આવતા. તે જમાનામાં જૈનોનો માત્ર દિગંબર સંપ્રદાય જ અસ્તિત્વમાં હતો એમ લાગે છે.

ઉત્તર વિભાગના પ્રદેશની જાતમાહિતી લાગે છે જ્યારે દક્ષિણના પ્રદેશો વિશે તે પૌરાણિક માહિતી પર આધાર રાખે છે. ઉજ્જયિની, મથુરા જેવી નગરીઓનું તેમણે વર્ણન કર્યું છે. નગરો ઉત્તુંગ ભવનોથી શોભતાં અને અનેક પ્રવૃત્તિઓથી ધમધમતા વૈવિધ્યપૂર્ણ વસ્તીવાળાં આ સ્થાનોમાં દુકાનો, ન્યાયતંત્ર, અન્ય કચેરીઓ, આનંદનાં સ્થાન, વેશવાટ વગેરે આવેલાં હતાં. નગરના ચૌટામાં દિવસે માનવોની અવરજવર સાથે ઢોર પણ રસ્તા ઉપર મુક્ત રીતે રખડતાં. જ્યારે રાત્રે ત્યાં કામાસક્ત માનવીઓ વેશ્યાઓની શોધમાં ઘૂમતા ફરતા. રાત્રે પ્રવૃત્તિઓ શાંત થઈ જતી અને આખું નગર સોડ તાણીને સૂઈ જતું. કાળો અંધારપટ ઓઢીને સૂતેલા નગરને તેમાંથી ડોકિયું કરાવતી રાત્રિ-દીવાઓની વ્યવસ્થા ન હતી. રાત્રે બહાર નીકળનાર પોતાની પાસે દીવો રાખતો. રાતના આરંભ અને અંતમાં સવિશેષ બહાર ન નીકળવા નગરજનોને સૂચના આપવામાં આવતી. ચોકિયાતો રાતે નગરમાં રોન ફરતા અને ચોરી ન થાય તેની તકેદારી રાખતા. પણ આ તંત્રની શિથિલતા એ તંત્ર જેટલી જ પ્રાચીન છે. ઘણી વાર ગુનેગારો પકડાઈ ગયા પછી તે લોકો તેની શોધ શરૂ કરતા.

ગ્રામજીવન

ગ્રામવાસીઓનું વિશદ નિરૂપણ કરવાનો ખાસ પ્રસંગ ભાસને સાંપડ્યો નથી. તેમણે નેસડામાં રહેતા ગોપાલકોનો સામાન્ય ઉલ્લેખ કરેલો છે. આ લોકોને શુદ્ધ ચિત્તના માનવામાં આવતા. તેમના જીવનમાં ગામોનું મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન હતું. ખાસ તહેવારોએ સ્ત્રી–પુરુષો ટોળે મળી હલ્લીસક જેવાં નૃત્યો કરતાં. વિદ્યાભ્યાસથી ગાઉ છેટે રહેનાર આ લોકો તર્કસંગત ન બની શકે એવા વહેમોમાં માનતા. જે ક્રમે ક્રમે નગરવાસીઓમાં પણ સંચરતા. તેમનું જીવન બહુ સાદું, ધાર્મિક તથા શાંત હતું. પ્રાર્થના તથા વ્રત કરી તેઓ ગાયોનાં ધનની તથા પોતાના કુટુંબની અનામયતા પ્રાર્થતા.

વેશભૂષા

લોકો ઉત્તરીય અને અધોવસ્ત્ર ધારણ કરતા. પૈસાપાત્ર નાગ-

રિકો પોતાનાં વસ્ત્રને સુગંધિત બનાવતા. તે સમયે દેશદેશની વસ્ત્રપરિધાનની રીત અલગ હતી. છતાંય લોકો મોટે ભાગે સૂતરનાં વસ્ત્ર પહેરતા. તવંગરોનાં ઘરમાં રેશમને સ્થાન હશે. પ્રસંગોપાત કેટલાંક પાઘડી પહેરતા. ઋષિમુનિઓ વલ્કલ ધારણ કરતા. સ્ત્રીપુરુષો કડું, કુંડળ વગેરે જેવાં સુવર્ણનાં ઘરેણાં પહેરતાં. ઝાંઝર વગેરે કેટલાક અલંકાર સ્ત્રીઓ જ ધારણ કરતી.

ખોરાક

ભાસનો જમાનો આમિષાહારીઓનો નહિ હોય એમ લાગે છે. જો કે આથી આ પ્રકારનાઓનો તદ્દન અભાવ હશે એમ પણ ન માની શકાય. છતાંય નિરામિષ આહાર ભારતમાં ભોજનનું ખાસ લક્ષણ તો છે જ. લાડુ, ભાત, દહીં, ઘી વગેરે વાનગીઓ તથા પદાર્થો પ્રચલિત હતા. ભોજનને સુગંધિત કરવા માટે જાતજાતના મસાલાઓ પણ વપરાતા.

વેપાર

એ સમયની વેપારની પદ્ધતિનો ખ્યાલ ખાસ મળતો નથી. ફૂલ ગૂંથનાર, ચિતારા, ધોળનારાઓ, ધોબીઓ, પાલિશવાળાઓ, સોનીઓ, રસોઇયાઓ, સંગીતકારો, લુહારો વગેરેનો ઉલ્લેખ છે. આ સિવાય પણ અન્ય વ્યાપારો ચાલતા હશે જ; કારણ સમાજ આદાનપ્રદાન ઉપર જ નિર્ભર છે. દેશાવર સાથે પણ વેપાર ચાલતો હશે. કેટલાક લોકો પૈસા ધિરાણનો અને વ્યાજવટાનો ધંધો કરતા હશે. નાણાંકીય ચલણમાં સુવર્ણ અને માષ નો ઉલ્લેખ છે.

વાહનવ્યવહાર

ઝડપી અને મોટાં વાહનોને અભાવે મુસાફરી વ્યાપક પ્રમાણમાં હતી નહિ. ખાસ જરૂર સિવાય લોકો મુસાફરી કરતા નહિ. રથ અને ગાડાં વાહન તરીકે વપરાતાં. આ ઉપરાંત પ્રવહણ, પાલખીઓ તથા વહાણનો ઉપયોગ થતો. તવંગર લોકો હાથી, રાજા મહારાજાઓ, ઘોડા

ભાસે તત્ત્વજ્ઞાનને લગતી માહિતી આપી નથી. કૃષ્ણને નારાયણ સ્વરૂપે સર્વશ્રેષ્ઠ દેવ ગણવામાં આવતા હતા. આથી ડૉ. પુસાલકરનું અનુમાન છે કે પંચરાત્રની તત્ત્વજ્ઞાનની શાખા પ્રચલિત હશે. કૃષ્ણ સહિત બળરામને પૂજવામાં આવતા. આમ તત્ત્વજ્ઞાન ભક્તિથી સંવલિત હતું. ઉપનિષદોના ઉચ્ચ વિચારો અને સૂત્રકાળની ભક્તિ-પૂર્ણ ઉપાસનાનો સુમેળ સધાયો હતો. કર્મ, કર્મફળ તથા પુનર્જન્મની માન્યતા બહુ પ્રચલિત હતી. સંસાર અશાશ્વત પરિસ્થિતિથી ઉદ્વિગ્ન થનાર કેટલાક લોકો કાષાય ધારણ કરી સંસારથી દૂર જતા. સમાજ તેમના તરફ માનની લાગણીથી જોતો. આનો લાભ લઈને કેટલાક લે-ભાગુઓ પણ આજીવિકા મેળવવા જ ભગવા પહેરતા. જાસૂસો પણ પોતાની જાતને છુપાવવા આવો વેશ ધારણ કરતા. આ બાબત જ આવા ત્યાગીઓ પ્રત્યે સમાજના આદરનું પ્રતીક છે.

રાજકીય

તત્કાલીન રાજ્યવ્યવસ્થામાં રાજા સર્વોપરિત હતો. તેનું સ્થાન પરંપરાગત હતું. રાજાએ જીવનમાં ભારે જવાબદારીઓનું વહન કરવું પડતું. ધર્મને સુસંગત રહી ધર્મનું આચરણ અને રક્ષણ કરતાં કરતાં તેણે રાજ્યનો ઉપભોગ કરવાનો હતો. રાજા રાજ્યને પ્રજાની સંપત્તિ સમજી તેના ટ્રસ્ટી તરીકે કાર્ય કરતો. આથી સર્વ કાર્યોમાં રાજ્યકાર્યને અગ્રતા અપાતી. રાજ્યકાર્યમાં યજ્ઞો કરવાનું કાર્ય પણ મહત્ત્વનું હતું. આનાથી રાજ્ય પર ઈશ્વરની કૃપા રહેતી. બ્રાહ્મણો પ્રસન્ન રહેતા અને રાજાને પ્રસિદ્ધિ મળતી. યજ્ઞ, સત્ય, દાન અને પરાક્રમના ગુણો રાજામાં આવશ્યક મનાતા હોવા છતાં પ્રથમ ત્રણના પ્રમાણમાં પરાક્રમનું મહત્ત્વ ઊતરતું હતું.

રાજાનાં વિવિધ કાર્યોમાં સલાહ આપવા માટે અનુભવી, જ્ઞાની અને પીઢ મંત્રીઓ હાજર રહેતા. આમાં સરસેનાપતિ, રાજપુરોહિત,

મુખ્યમંત્રી, રાજજ્યોતિષી વગેરેનો સમાવેશ થતો. આ બધાની સાથે મંત્રણા કર્યા પછી રાજા નિર્ણય લેતો નીતિના આ ઘડવૈયાઓ યુદ્ધ-ભૂમિમાં પણ રાજા સાથે જ રહેતા. તેમના જીવનમાં સ્વામીનું હિત જ મોખરે રહેતું. યુદ્ધના સમયમાં તો સમગ્ર જવાબદારી મુખ્યમંત્રીના શિરે જ આવતી. લોકોમાં જુસ્સો અને વિશ્વાસ ટકાવી રાખવાથી માંડી દુશ્મનને હરાવવા સુધીની કામગીરી પાછળ તેનો જ પડછાયો રહેતો.

રાજ્યવ્યવસ્થામાં પરદેશનીતિ મહત્ત્વનું અંગ છે. આ નીતિ પણ મુખ્યમંત્રી જ રાજાની સૂચનાથી ઘડતો. પોતાના પ્રતિનિધિઓ રાજા પરદેશમાં મોકલતો. એ જમાનામાં સ્થાયી એલચીઓની પ્રથાનો ઉલ્લેખ નથી; પરંતુ એવા પ્રકારની કોઈ વ્યવસ્થા હશે ખરી. રાજાઓ હંમેશાં દૂતો દ્વારા કામ લેતા. દૂતોની સુરક્ષા હંમેશાં જળવાતી. પર-રાજાની ગોપનીય બાબતો જાણવા માટે જાસૂસીની જાળ બિછાવવાનું દરેક રાજા માટે અનિવાર્ય લેખાતું. જુદા જુદા વેશમાં રહેલા જાસૂસો પરરાજ્યમાં ઊતરી પડતા અને પરપક્ષને એક યા અન્ય રીતે ફોડીને માહિતી મેળવી લાવતા. કુશળ જાસૂસોની જાળ બિછાવવામાં જે રાજા નિપુણ હોય તે પરદેશી રાજા જોડે સરસાઈ મેળવી શકે છે.

યુદ્ધ વેળાએ રાજ્યની ચતુરંગ સેનાને મેદાનમાં ઉતારવામાં આવતી પાયદળ, હયદળ, રથદળ અને હસ્તિદળ પોતપોતાની કામગીરી બજાવતાં, હાથીઓ તો રાજાના કવચ તરીકે ઓળખાતા. ખાસ કેળ-વાયેલા હાથીઓ અને કંબોજના ઘોડાઓ યુદ્ધમાં ઉત્તમ ગણાતા. યુદ્ધમાં હાથી, ઘોડા તથા સારથિને પણ યોગ્ય સ્થાને કવચ પહેરાવવામાં આવતું. આખા સેનાના વિભાગ પાડવામાં આવતા અને દરેક વિભાગના માણસોનાં નામનું પત્રક રાખવામાં આવતું. મોરચા માટે પડાવ નાખ્યા પછી સૈનિકોની દરરોજ હાજરી લઈ ચકાસણી કરવામાં આવતી જેથી કોઈ ઘૂસણખોર હોય તો ઝડપાઈ જાય.

એ જમાનામાં રાજા મહત્ત્વાકાંક્ષી હતો. તે કેટલીકવાર પોતાના રાજ્યને વિસ્તારવા યુધ્ધે ચડતો. કેટલીકવાર કેટલાંક અન્ય કારણોસર પણ સમરાંગણ ખેલાતાં. યુદ્ધ થયા પછી જિતાયેલા દેશના રાજાને માંડલિક બનાવવામાં આવતો અને તે રાજા વિજયી રાજાના તાબામાં રહેતો તથા તેને ખંડણી પણ ભરતો.

યુદ્ધની સામગ્રીમાં આક્રમક અને સંરક્ષક શસ્ત્રોનો ઉપયોગ થતો. ઢાલ તથા કવચ સંરક્ષક સાધન તરીકે વપરાતાં. હથિયારોમાં શક્તિ, કુંત, ત્રાસી, શૂલ, હાટક, તોમર, વરાહકર્ણ, કર્પણ, મુસલ, મુદ્ગર, ગદા, ચક્ર, ત્રિશૂલ વગેરેનો ઉલ્લેખ છે. આ ઉપરાંત અનેક પ્રકારની તલવારો (દા. ત. ઋષ્ટિ, અસિ, ખડ્ગ વગેરે) તથા વિવિધ બાણો(ક્ષાર, નારાચ વગેરે)નો પણ ઉલ્લેખ મળે છે.

રાજા માટે યુદ્ધકાર્ય ઉત્તમોત્તમ જીવનકાર્ય ગણાતું હતું. યુદ્ધમાં લડનાર સૈનિકોને જે પુણ્ય મળે છે તે તપ તથા યજ્ઞોના ફળ જેટલું છે. પોતાના રાજા માટે તનમન દઈને નહિ લડનાર સૈનિકને માટે ફિટકાર વરસાવવામાં આવતો. જ્યારે રણવીર યોદ્ધાઓની યોગ્ય કદર પણ થતી. એમાં એક રીત યુદ્ધ પૂરું થયે સેનાપતિની સૂચના મુજબ શહીદોનાં નામ રાજ્યના ખાસ ચોપડે નોંધવાની હતી.

વાસ્તુશિલ્પ

નગરો તથા ગામડામાં વહેંચાયેલી વસતી આયોજનની દષ્ટિ માગી લે છે. નગરોની યોજના પદ્ધતિસરની હતી. ઉત્તુંગ ભવનો, ઉદ્યાનો, સ્નાનાગારો, પાનગૃહો, કૃત્રિમ સરોવરો, દુકાનો, ચત્વરો, સરકારી દફતરો વગેરે યોગ્ય ક્રમ મુજબ બાંધવામાં આવતું. મલ્લયુદ્ધ વગેરે સ્પર્ધા માટે સ્ટેડિયમ પણ નગરની વચ્ચે હતું. વ્યાપારસ્થાનો શહેરોના મધ્યભાગમાં હતાં. ગણિકાઓના આવાસ પણ મધ્યભાગમાં હતા. જો કે તેમનો નિવાસ નગર બહાર હતો. નગરોમાં રસ્તાની યોગ્ય વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી હતી પણ તે રસ્તાઓ પર રાત્રે પ્રકાશની સગવડ હતી નહિ.

તે વખતનાં મકાનોની રચના સામાન્ય રીતે ભૂમિતળની હતી. પણ તવંગર લોકોનાં ભવન, રાજમહેલ વગેરે સ્થાનો એક કરતાં પણ વધુ મજલાવાળાં હતાં. રાજભવનોની બાંધણી તો અનેક વ્યૂહાત્મક અને વ્યાપક દષ્ટિબિંદુઓ ધ્યાનમાં લઈને કરવામાં આવતી. મકાન વિવિધ ખંડોમાં વહેંચવામાં આવતું જેમાં સૌથી આગળનો ખંડ મહેમાનો માટે ઉપયોગમાં લેવાતો. અંદરના ખંડોમાં સ્ત્રીઓ માટે એક અલાયદો ખંડ રાખવામાં આવતો જેમાં અપરિચિત તથા શંકાસ્પદ ચાલચલગતના લોકો જઈ શકતા નહિ. ખંડોમાં હવા-ઉજાસ માટે બારીઓ તથા જાળિયાંની સગવડ રાખવામાં આવતી. ઘરની સાથે આંગણું, પડાળી, કૂવો, ટાંકું, તલાવડી વગેરે લગભગ ચોક્કસ રીતે સંકળાયેલ હતાં. નોકરોના નિવાસ મકાનથી સહેજ દૂર બાંધવામાં આવતા. મકાન બાંધવામાં ઈંટોનો ઉપયોગ થતો હશે. અવારનવાર મકાનોને ચૂનાથી ધોળવામાં આવતાં. ભારતમાં વાસ્તુકલાનો વિકાસ મંદિરો સાથે સંકળાયેલો છે. ભાસના જમાનાનાં મંદિરોની બાંધણી વિશે સ્પષ્ટ માહિતી મળતી નથી. શિવમંદિર તથા દક્ષિણના મંદિરનો ઉલ્લેખ છે. પ્રતિમા નાટક પરથી નગરને સીમાડે આવેલા પ્રતિમાગૃહનો ખ્યાલ આવે છે જેની ઊંચાઈ રાજમહેલ કરતાં પણ વધુ હોવાનું જણાવાયું છે.

શિલ્પકલા મંદિરો સાથે સંકળાયેલી હતી. દેવતાઓની પૂજા સાથે મૂર્તિકળાનો વિકાસ થયેલો. મંદિરોના અધિષ્ઠાતા દેવતાઓની મૂર્તિઓની સ્થાપના કરવાની જરૂરિયાતમાંથી તક્ષકોનો એક વર્ગ અસ્તિત્વમાં હોવો જોઈએ કે જે પોતાની કળાને વિકસાવે અને મૂર્તિમાં દૂબહૂપણું લાવી શકે. પ્રતિમાગૃહની મૂર્તિઓમાં ભાવ, ગતિ અને જીવંતપણું જોઈને ભરત તાજુબ થઈ ગયો હતો. મૂર્તિઓ પથ્થર યા અકીઆ પથ્થર (Granite)માંથી બનાવવામાં આવતી. ઉપરાંત પ્રાણીઓ વગેરેનું પણ શિલ્પકામ થતું. શિવાલયમાં નંદીની મૂર્તિ ઘડી જ પડે. પ્રદ્યોત મહાસેને

દૃષ્ટિએ જીવનને સંકેલી લેનારને છૂટ હતી. આ માટે અગ્નિપ્રવેશ યા જલપ્રવેશની પ્રથા પ્રચલિત હતી. પણ ક્ષુદ્ર હેતુ માટે જલસમાધિ લેવાની રીતને સમાજ તિરસ્કારતો. પાણી, મૃત્તિકા તથા અગ્નિને પરિશોધનનાં સાધન માનતાં.

એ સમાજમાં કેટલીક માન્યતાઓ તથા વહેમ પણ પ્રચલિત હતા. લોકો દિવ્યશક્તિમાં માનતા અને તે તેમના જીવનમાં અસરકારક હસ્તક્ષેપ કરી શકે છે એમ તેઓ માનતાં અને ગભરાતાં. દિવ્ય વાણીમાં તેઓ શ્રદ્ધાપૂર્વક વિશ્વાસ રાખતાં. મંત્રોની મદદથી બીજાને ઊંઘાડી શકાય તેમ જ બીજાં પણ કાર્ય કરી શકાય તેમ મનાતું. ઋષિઓ તથા સંતોની સલાહ માનવામાં આવતી અને તેમનો શાપ જીવનમાં ચોક્કસ અનિષ્ટ સર્જે છે એમ પણ મનાતું. કેટલાંક અદશ્ય તત્ત્વોની કરામતથી જીવનમાં આવી પડતું દુઃખ નિવારવા લોકો માદળિયાં વગેરે બાંધતા. બ્રાહ્મણો પાસે શાંતિકર્મ કરાવીને પણ આવાં તત્ત્વોની ઉપશાન્તિ કરવામાં આવતી યા તો દૂર કરવામાં આવતાં. ભાગ્ય અને જ્યોતિષમાં તે જમાનાના લોકોને અડગ શ્રદ્ધા હતી. દરેકના જીવનમાં નસીબ પોતાનો ભાગ ભજવે છે અને ચક્રના આરાની જેમ વારાફરતી ચાલ્યા જ કરે છે. શુકનઅપશુકન પણ રૂઢ થયેલાં જોવા મળે છે. સૂર્યાભિમુખ કાગડો શુષ્ક વૃક્ષ પર બેસી અવાજ કરે તેને અશુભ ચિહ્ન લેખવામાં આવતું. છીંક તથા સ્વપ્નો પણ સારી યા માઠી અસર નીપજાવનારાં કહેવાતાં. અમુક નક્ષત્રો પણ અશુભ પરિણામ લાવે છે એવી દૃઢ માન્યતા હતી. આથી આવાં નક્ષત્ર ન હોય તેવે સમયે શુભ કાર્યો કરવામાં આવતાં. અમુક કાર્ય કરતી વખતે પોતાની નિષ્ઠા તથા તત્પરતા દર્શાવવા લોકો સોગંદ લેતા અને પ્રતિજ્ઞાઓ પણ કરતા. આવા સમયે પાણીનો અચૂક ઉપયોગ થતો.

આમ, ભાસનો જમાનો પ્રાચીન હોવા છતાં તે યોગ્ય રીતે પ્રગતિ કરતો હતો. ખાસ ધોરણો, માન્યતાઓ, નિયમ અને કાનૂન

મુજબ સમાજજીવન ઘડાયેલું હતું. લોકો પણ આમાં પૂરા ઇતબાર-સહિત વર્તતા અને નક્કી કરેલા નીતિનિયમોનું ઉલ્લંઘન કરતા નહિ. પ્રજાજીવન એકંદરે સુખી હતું, વર્ણભેદ હોવા છતાં પરસ્પરના સંબંધો માપાણુ અને સંતોષકારક હતા. મિશ્રવર્ણની કોઈ પ્રથાના અસ્તિત્વનો ખ્યાલ ભાસના ગ્રંથો પરથી મળતો નથી. લોકો ધર્મપ્રિય અને ધર્મપરાયણ હતા. ધર્મની માન્યતામાં અત્યારના સુધારાવાદીઓને ભલે દૂષણ લાગતું હોય પણ ભારતમાં તો ધર્મે જ સમાજજીવનમાં સ્થિરતા, સુખ અને સ્વસ્થતા આણ્યાં હતાં તથા ટકાવી રાખ્યાં હતાં. એકંદરે ભાસકાલીન સમાજને ધર્મપ્રધાન, સ્થિર અને સુખી સમાજ કહી શકાય.

બનાવેલા કૃત્રિમ છતાંય તાદૃશ હાથને પ્રતિજ્ઞા નાટકમાં ઉલ્લેખ છે. જડ પથ્થરમાંથી જીવંત મૂર્તિઓ કંડારવાની બાબત તે જમાનામાં શિલ્પકળાના ક્ષેત્રે થતી અદ્ભુત કામગીરી અને તે શાસ્ત્રના વિકાસની ઝાંખી કરાવે છે.

લલિતકળાઓ

વાસ્તુશિલ્પ સાથે ચિત્રકળા સંકળાયેલી છે. મકાનોની ભીંતો ઉપર કેટલાક વિશિષ્ટ અને પ્રસિદ્ધ પ્રસંગોના યા અન્ય વિષયનાં ચિત્રો દોરવામાં આવતાં. આ સાથે જુદા ફલક પર પણ આ કળા આકાર લેતી હતી. ચિત્રકાર ચિત્રને લગતી સૂક્ષ્મ વિગતો પણ ધ્યાનમાં લેતો અને ચિત્રમાં ભાવ ઊપસી આવે તેવી રીતે પોતાની પીંછી ચલાવતો. સમૃદ્ધ કુટુંબોમાં આ કળા શોખ તરીકે અપનાવાતી યા નહિ એ કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ વારાંગનાઓનાં ભવનમાં ચિત્રકળાને માટે અલાયદા ખંડની વ્યવસ્થાનો ઉલ્લેખ છે. તેમાં ચિત્રને લગતી તમામ સામગ્રી રાખવામાં આવતી.

આના કરતાં વધુ આકર્ષક અને વ્યાપક બને તેવી ગીત, નૃત્ય અને સંગીતની કળાઓ છે જેનો ભારતમાં ઘણા પ્રાચીન સમયથી પ્રસાર છે. દરેક વ્યક્તિ આ કળામાં રસ લેતી, ઊંચાં અને શ્રીના કૃપાપાત્ર કુટુંબોની કન્યાઓ તો આ કળામાં શિક્ષણસિદ્ધિ મેળવતી. કંઠ્ય અને વાદ્ય બંને પ્રકારનાં સંગીત પ્રચલિત હતાં અને તેનો શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ વિકાસ થયો હતો. વાદ્ય સંગીતમાં વીણાવાદન બહુ પ્રચલિત હશે. મોડી રાત સુધી સંગીતના જલસાઓ જામતા અને રસિયા નાગરિકો તેમાં હાજરી આપતા.

પ્રકીર્ણ

સમાજનું નીતિનું ધોરણ પ્રમાણમાં ઊંચું હતું. લોકોનું જીવન સાદું અને સરળ હતું. લોકો વચનપાલક હતા તથા અસત્યનો સદં-

તાર અને સદૈવ વિરોધ કરતા. મૈત્રી, વિશ્વાસ અને વફાદારી પ્રત્યે તેમને આદર હતો. છતાંય એ સમાજમાં જુગાર, વેશ્યાવૃત્તિ, ચોરી અને ગુલામી જેવી પ્રથા પ્રચલિત હતી.

જુગાર સમાજે સ્વીકારેલી અને માન્ય કરેલી રમત હતી. તેને માટે ખાસ દ્યુતગૃહો હતાં. જુગારનું દેવું દૂધે ધોઈને શાહજોગ આપવું પડતું. તે નહિ આપનાર જુગારી પર દ્યુતગૃહનો અધિષ્ઠાતા સભિક પૂરો અધિકાર ભોગવતો. જુગારની જેમ પોતાની માયા અને કાયાથી નાગરિકોને પોતાની મોહિનીની ફૂટજાળમાં ફસાવી વારાંગનાઓની સંસ્થા પણ સમાજમાં માન્યતા પામેલી હતી. જો કે બધી વારાંગનાઓ એક સરખી ન હતી. કેટલીક ગણિકાઓને કુલવધૂ થવાની ઝંખના થતી. તેઓ પોતાના ચારિત્ર્યમાં વિશુદ્ધ રહેતી.

સંપત્તિની અસમ વહેંચણીથી ચોરી જેવા ગુનાને ઉત્તેજન મળે છે. ભાસના સમયમાં ચોરીનું શાસ્ત્ર કળાની જેમ વિકસેલું. ચોર પોતાની પાસે ધંધાને લગતી સામગ્રી રાખતો અને પરિસ્થિતિ મુજબ વર્તતો. ચોરોને પણ ખાસ આચારસંહિતા હતી તેઓ સ્ત્રીઓને તથા સદ્ગુણી અને સન્માન્ય વ્યક્તિઓ ઉપર પોતાની કળા અજમાવતા નહિ ચોરો ખાસ ધંધાકીય કેળવણી પામતા. તેમના પ્રાચીન ગુરુ તરીકે ખરપટનો ઉલ્લેખ છે. સામાજિક અસમતાનું બીજું પરિણામ દાસ્ય છે. માણસોને વેચવામાં આવતા અને પછીથી તેમના ઉપર ખરીદનારનું જ સંપૂર્ણ આધિપત્ય રહેતું. જો કે માલિકને નાણાં ચૂકવી અપાતાં દાસને મુક્ત કરવામાં આવતો તે આનું સુભગ પાસું છે.

તે જમાનાના એકંદરે સંતોષી જીવન જીવનારાઓને અકાળે જીવનનો અંત લાવવાનો પ્રસંગ સાંપડતો નહિ. સામાન્ય રીતે લોકો આત્મઘાતનો અનાદર કરતા છતાંય રોગ યા વિશિષ્ટ અને ન છૂટકે ઊભા થયેલા સંજોગોમાં કેટલાક જીવન ટૂંકાવી નાખતા. પારમાર્થિક

મહાભારતનાં નાટકોનો પ્રશ્ન

ભાસે મહાભારતના કથાનકને આધારે ૭ નાટકોની રચના કરી છે. (૧) મધ્યમવ્યાયોગ, (૨) પંચરાત્ર, (૩) દૂતવાક્ય, (૪) દૂતઘટોત્કચ, (૫) કર્ણભાર, (૬) ઊરુભંગ. આમાં પંચરાત્ર સિવાય બધા એકાંકીઓ છે. તેમાં કેટલાંક નાયિકાશૂન્ય છે (દા. ત. દૂતઘટોત્કચ) તો કેટલાંક નટીશૂન્ય છે. (દા. ત. દૂતવાક્ય, કર્ણભાર.)

આ નાટકોના સ્વરૂપની ચર્ચા થઈ છે ત્યાં જુદા જુદા મતો દર્શાવાય છે. જેવાં કે કર્ણભારમાંથી ઘણો ભાગ અદશ્ય થઈ ગયો છે. દૂતવાક્ય એ કોઈ મોટા નાટકના એક અંક જેવું છે.[1] વળી ઉપર જે ક્રમે નાટકો ગોઠવ્યાં છે તે ક્રમે જોઈએ તો જાણે કે તેઓ એક રીતે મહાભારતના અખંડ કથાનકને રજૂ કરવાના હેતુથી લખાયાં હોય તેમ લાગે છે વળી ડૉ. સુકથંકર માને છે કે પાંચ એકાંકીઓ એકબીજા સાથે ગાઢ સંબંધથી જોડાયેલાં છે અને તેઓ મહાભારતના સંપૂર્ણ નાટકમાંથી છૂટા પડેલાં એકાંકીઓ જેવાં છે.[2]

ડૉ. જી. કે. ભટ્ટ પોતાની મધ્યમવ્યાયોગ અને ઊરુભંગની અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં આ મતનો અનેક દલીલો આપીને વિરોધ કરે છે.

---

૧. જુઓ Dutavakya is "only a fragment one-act play taken from some longer Mahabharat drama."
Dr. Winternitz BRAI 5 P. 6

૨. The five one-act Mahabharata pieces form a closely related, homogeneous group; they appear in fact to be single acts detached from a lengthy dramatised version of the complete Mahabharata saga......
Dr. Sukthankar Analecta 134

(૧) સંપૂર્ણ મહાભારતનું નાટક રચવાનો વિચાર જ હાસ્યાસ્પદ છે, ભલે પછી તેમ કરવાનું ધ્યેય ઘણું ઉચ્ચ ગણાય. અને જો તે રચાય તો તે તખ્તાલાયક બની શકે નહિ. જ્યારે ભાસનાં નાટકોની મોટી અને અગત્યની વિશેષતા તેની રંગમંચયોગ્યતામાં રહેલી છે. આથી જો ભાસની નજર સમક્ષ રંગમંચયોગ્યતા એ મુખ્ય હોય તે ભાસ સંપૂર્ણ મહાભારતનું નાટક રચવાનો પ્રયત્ન ન કરે તે સમજી શકાય તેમ છે.

(૨) રામાયણનું કથાનક મહાભારતની સરખામણીમાં નાનું હોવા છતાં ભાસે તેના પર બે જુદાં નાટકોની રચના કરી છે. તો પછી તેણે આટલા લાંબા કથાનકવાળા મહાભારતનું એક નાટક રચ્યું હશે એમ કેવી રીતે માની શકાય?

(૩) જો મહાકાવ્યની કથાને નાટકમાં રજૂ કરવાની હોય તો લેખકે મૂળ કથાને મહદ્ અંશે વફાદાર રહેવું જોઈએ, પણ ભાસની ઉપલબ્ધ રચનાઓ જોતાં જણાય છે કે લેખક મૂળને વફાદાર રહેવા કરતાં વધુ 'મૌલિક' બન્યા છે. અને મૂળનાં પાત્રો, પ્રસંગો વગેરેમાં ઘણા જ ફેરફારો કર્યા છે. પંચરાત્રનો અંત તો મહાભારતનું યુદ્ધ થયું નથી એવું સૂચવે છે. દૂતવાક્ય જોતાં જણાય છે કે યુદ્ધ નિશ્ચિત થશે દૂતઘટોત્કચ અને ઊરુભંગ દર્શાવે છે કે યુદ્ધ થયું જ છે અ: દર્શાવે છે કે આ દરેક નાટકો માટે લેખકે જુદું જુદું કથાનક લીધુ હશે.

(૪) મહાભારતના સળંગ નાટકનો વિચાર પણ ભાસ સમક્ષ હશે તેવુ તેનાં નાટકો જોતાં કલ્પી શકાય તેમ નથી. જો કોઈને આવું રચવું હોય તો તેનું આયોજન શરૂથી કરવું જોઈએ. આથી શરૂના કથાનકને દર્શાવતું નાટક પ્રથમ રચાયું હોય અને પાછળના કથાનકને દર્શાવતું પછી. પણ ઉપલબ્ધ નાટકોની રચના જોતાં જણાય છે કે

ચારનું કથાનક દર્શાવતાં નાટકોમાં કેટલેક સ્થળે પછીનું કથાનક દર્શાવતાં નાટકો કરતાં લેખક વધુ સિદ્ધહસ્ત થયેલા જણાય છે. દા. ત., કર્ણભાર કરતાં પંચરાત્ર વધુ પ્રૌઢ શૈલીનું નાટક છે.

(૫) જો આ નાટકો એક મોટા નાટકના જુદા કરેલા અંકો હોય તો દરેક નાટકનો અંક સ્વતંત્ર ન હોવો જોઈએ. પરંતુ પછી આવનાર કોઈ કથાનકનું સૂચન કરીને અટકવો જોઈએ. પણ અહીં તો દરેક નાટક સ્વતંત્ર જણાય છે.

આવી ચર્ચા આપ્યા બાદ ડૉ. જી. કે. ભટ્ટ સ્પષ્ટ સ્વીકારે છે કે આ મહાભારતનાં નાટકો સ્વયં સંપૂર્ણ હોવાથી કોઈ મોટા નાટકના છૂટા કરેલા અંકો નથી; પરંતુ મહાભારતના કથાનકને આધારે રચેલાં સ્વતંત્ર અને સંપૂર્ણ નાટકો છે. ૩

આમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે ડૉ. સુકથનકરના મતને પ્રો. જી. કે. ભટ્ટ બિલકુલ સ્વીકારતા નથી. બીજી બાજુ એવો મત પણ પ્રદર્શિત થયો છે કે પાંચ એકાંકીઓને સંપૂર્ણપણે નાટક કહી શકાય તેમ નથી. દૂતઘટોત્કચમાં ભરતવાક્ય નથી. વળી દૂતઘટોત્કચ કે દૂતવાક્ય અપૂર્ણ જણાય છે, તેમાં નિર્વહણ જેવું કાંઈ નથી. વળી મહાભારતમાંથી જુદાં જુદાં દરયો લઈને લેખકે અહીં નાટક રચવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આમ આગળ નાન્દી અને પાછળ ભરતવાક્ય જોડવાથી નાટક બની શકે નહિ. માટે આ પાંચ એકાંકીઓને સંપૂર્ણ નાટક માનવાં એ વધુ પડતું સાહસ કરવા જેવું છે.

૩. The existance of this one-act play which is complete in itself should furnish a strong analogical proof, apart from what has been already said, that Bhasa must have written the Mahabharat plays as independent one-act plays.
Dr. G. K. Bhat Madhyamavyayoga, Urubhang P. 36

આ પ્રશ્ન પર વધુ પરિશીલન કરતાં સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે (૧) આ નાટકો કોઈ મહાભારત પરના સળંગ નાટકના અંકો છે કે (૨) સંપૂર્ણ નાટકો નથી એવા બંને મતો ભ્રામક કલ્પનાઓ પર રચાયેલા છે.

સહુ પ્રથમ તો સ્થિતસ્ય ગતિઃ શોચનીયા । એ ન્યાયે જોતાં દરેક નાટકો સ્વતંત્ર જ મળે છે. વળી આ ચર્ચા કરનાર સહુ કોઈ પંચરાત્રને સંપૂર્ણ અને સ્વતંત્ર નાટક ગણીને આ પ્રશ્નની મર્યાદાની બહાર ગણે છે. જો પંચરાત્રને પણ બીજા એકાંકીઓ માફક કોઈ મહાભારતના એક નાટકનો ભાગ માને તો વિચિત્ર પરિસ્થિતિ સર્જાય. કારણ તેનો અંત આવ્યા પછી દૂતવાક્ય, દૂતઘટોત્કચ, કર્ણભાર કે ઊરુભંગની કોઈ જરૂર જ રહેતી નથી. આથી દલીલ ખાતર દલીલ કરવા માટે મહાભારતનાં ૭ નાટકોમાંથી એકને દૂર કરી બાકીની ચર્ચા કરવા કેટલાક વિદ્વાનો તૈયાર થાય છે. આ તો અર્ધજરતીન્યાય કહેવાય. કૂકડાના એક ભાગને કાપીને રાંધવા મૂકવો અને બાકીનો ભાગ ઈંડાં આપશે આ માનવું જેટલું વિચિત્ર છે[૪] તેટલું જ ભાસના મહાભારતનાં નાટકોમાંથી અમુકને લઈને મત બાંધવો અને બીજાને ત્યજી દેવાં એ અયોગ્ય અને અનુપાદેય છે.

મધ્યમવ્યાયોગ, ઊરુભંગ કે કર્ણભાર એ સંપૂર્ણ નાટકો છે. અને તેમાં આરંભેલા કથાનકને નિર્વહણ સુધી સફળતાથી દોરી જવામાં આવ્યું છે. દૂતઘટોત્કચની બાબતમાં અમારી આવૃત્તિના આરંભમાં દર્શાવ્યું છે તેમ કથાનક સંપૂર્ણ છે. દૂતવાક્યમાં પણ શ્રીકૃષ્ણનો દૂત તરીકેનો ઉદ્દેશ્ય પૂરો થયો છે.

ભરતવાક્યની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે દૂતઘટોત્કચને બાદ કરતાં દરેકમાં ભરતવાક્ય મળી આવે છે. જે મુજબ તે તે સંપૂર્ણ નાટકો છે એમ કહેવાય. જ્યારે દૂતઘટોત્કચનો છેલ્લો શ્લોક ભરત-

[૪] नहि कुक्कुटस्य एकदेशो भोज्याय पच्यते, अन्यो वा प्रसवाय कल्प्यते।

વાક્ય જ છે. તેની પહેલી બે પંક્તિમાં ભરતવાક્યને યોગ્ય જ વિચારેલ છે. કોઈ કહે પહેલી બે પંક્તિમાં ભરતવાક્ય હોઈ શકે ? ઉત્તર એ જ છે કે શાકુન્તલનું ભરતવાક્ય જુઓ. તેમાં કાલિદાસે પહેલી બે પંક્તિમાં ભરતવાક્ય આપ્યું છે. જ્યારે છેલ્લી બે પંક્તિમાં પોતાને માટે મોક્ષ માગ્યો છે. આમ ભરતવાક્યની રજૂઆત આ સ્વયં સંપૂર્ણ નાટકો છે તે વાતની ખાતરી આપે છે.

સ્વતંત્ર રીતે મળી આવતાં નાટકને રૂપકના પ્રકારોની દૃષ્ટિએ જોઈએ તોપણ સ્પષ્ટ જણાય છે કે તે સ્વતંત્ર નાટકો છે. પંચરાત્રમાં સમવકારના, કર્ણભાર, દૂતઘટોત્કચ અને ઊરુભંગમાં અંક કે ઉત્સૃષ્ટિકાંકના અને દૂતવાક્યમાં વીથીનાં લક્ષણો મળી આવે છે. જો આ નાટકો કોઈ સળંગ નાટકના છૂટા કરેલા અંકો હોય તો તેમાં જુદા જુદા રૂપકના પ્રકારો કેવી રીતે ઘટી શકે ?

આ ઉપરથી સાબિત થાય છે કે મહાભારતની કથા પર આધારિત ભાસનાં નાટકો કોઈ મોટા નાટકના અંકો નથી; પરંતુ સ્વતંત્ર રૂપકો જ છે.

દૂતવાક્યનું કથાનક

મહાભારતની જ કથા પર આધારિત આ રૂપકના કથાનકને ત્રણ વિભાગોમાં દશ્યોમાં વહેંચી શકાય :

પ્રથમ દૃશ્ય–

પ્રણાલિકાગત નાન્દી પછી સૂત્રધાર, પ્રેક્ષકો માટેના આશીર્વચન સાથે પ્રવેશ કરે છે. તે પ્રેક્ષકોને નિવેદન કરવામાં મગ્ન છે, ત્યાં તો નેપથ્યમાં કંઈક-અવાજ સંભળાય છે. આ પછી તે માહિતી આપે છે કે પાંડવો સાથે વેર ઉત્પન્ન થવાથી, બધા રાજાઓ સાથે મંત્રણા કરવા માટે દુર્યોધન મંત્રશાળાનું નિર્માણ કરાવે છે. આ પછી દુર્યોધન પ્રવેશ કરે છે. પ્રવેશતાંની સાથે સર્વ વડીલોને તે અભિવાદન કરે છે અને આસનસ્થ થવા જણાવે છે. અને તેની અગિયાર અક્ષૌહિણી સેનાના સેનાપતિ થવા માટે કોણ યોગ્ય છે એમ પૂછે છે. શકુનિ યોગ્ય જ સૂચવે છે કે ગાંગેય ભીષ્મ પિતામહ હોય ત્યાં સુધી બીજું કોણ સેનાપતિ થઈ શકે? એટલામાં જ કાંચુકીય આવીને જણાવે છે કે પાંડવોની શિબિરમાંથી પુરુષોત્તમ નારાયણ દૂત તરીકે પધાર્યા છે. દુર્યોધન આ સાંભળીને ખૂબ જ ગુસ્સે થઈ જાય છે. અને કંસસેવક તથા ગોપાલક આદિ વિશેષણોથી તેમનું અપમાન કરે છે. શ્રીકૃષ્ણને તે બદ્ધ કરી લેવાની ઇચ્છા ધરાવે છે, કારણ કે તેમને બંધનમાં લેતાં પાંડવો અબધ બની જશે અને તે સમગ્ર પૃથ્વીનો એકમાત્ર સ્વામી બનશે. તે સર્વ સભાજનોને શ્રીકૃષ્ણના સત્કારરૂપે ઊભા ન થવાની આજ્ઞા આપે છે. અને જે ઉઠશે, તેને બાર સ્વર્ણભારના દંડની ધમકી આપે છે. અને કેશવના પ્રભાવથી એને પણ ઊભા થવાનો પ્રસંગ ન આવે તે માટે દ્રૌપદીના વસ્ત્રાહરણવાળું ચિત્ર મંગાવે છે. જેથી તેમાં તલ્લીન રહી, તે કેશવના આગમનને ન નોંધે તો ચાલી જાય. આ પ્રસંગથી દુર્યોધનની દુષ્ટતાની પ્રેક્ષકોને જાણ થાય છે. પોતાનાં અન્ય રૂપકોની જેમ ભાસ અહીં દુર્યોધનને વધુ ઉદાત્ત બનાવવામાં સફળ નથી થયા. અથવા

કદાચ તેમણે પ્રયત્ન જ નથી કર્યો. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તરફના દ્વેષને કારણે બીજાઓ તેમને આદર આપે એ તેનાથી નથી સહેવાતું. आकाशभाषित નો પ્રયોગ કરી લેખકે અનાવશ્યક પાત્રોના પ્રવેશને ટાળ્યો છે.

દ્વિતીય દશ્યનો આરંભ કેશવના આગમથી થાય છે. ધર્મરાજની પ્રાર્થના અને અર્જુન તરફની પ્રગાઢ મિત્રતાને લઈને જ તેઓ આ અનુચિત દૂતકર્મ કરવા તૈયાર થાય છે એમ તેઓ કહે છે. તેમના આગમન માત્રથી બધા ક્ષત્રિયો જાણે સંભ્રાંત થઈ જાય છે. તેમની આવી સ્થિતિ જોઈને દુર્યોધન બધાને આશ્વસ્ત કરે છે. અને પહેલાં કહેલાં દંડનું સ્મરણ કરાવે છે. પરંતુ તે સ્વયં, સાવધાન બેઠો હોવા છતાં શ્રીકૃષ્ણના પ્રભાવથી આસનચ્યુત થઈ જાય છે અને કહે છે–अहो बहुमायोऽयं दूतः। શ્રીકૃષ્ણ દ્રૌપદી કેશકર્ષણના ચિત્રપટને હટાવી લેવાનું કહે છે, ત્યારે સમ્રાટ દુર્યોધન એવી આજ્ઞા પણ કરે છે. ક્ષેમકુશળના સમાચાર આપ્યા બાદ શ્રીકૃષ્ણ પાંડવોનો સંદેશો તેને સંભળાવે છે ત્યારે દુર્યોધનનો જવાબ ખરેખર સરસ અને પ્રેરક છે–

राज्यं नाम नृपात्मजैः सहृदयैर्जित्वा रिपून् भुज्यते
तल्लोके न तु याच्यते न तु पुनर्दीनाय वा दीयते ।

તેના આ ઉત્તરથી પણ શ્રીકૃષ્ણ પોતાનું ધૈર્ય ગુમાવતા નથી. તેઓ 'सम्बन्धो बन्धुभिः श्रेयांल्लोकयोरुभयोरपि, વગેરે કહીને અભિમાની દુર્યોધનને સમજાવવા પ્રયત્ન કરે છે. છતાં જ્યારે તે શ્રીકૃષ્ણનાં વેણને ગણકારતો નથી ત્યારે તેઓ આવેશમાં પોતાનો દૂત–સમુદાચાર ભૂલી જાય છે. અને અત્યંત કટુવાણીમાં દુર્યોધનને તેની નબળી ક્ષણોની અને અર્જુનનાં પરાક્રમોની યાદ અપાવે છે. આથી તો બળતામાં ઘી હોમાય છે. બન્ને ફરીથી પરસ્પર આક્ષેપો કરે છે. દુર્યોધન એમને બાંધી લેવા બધા ક્ષત્રિયોને આજ્ઞા કરે છે. પણ કોઈ આમ કરવા સમર્થ નથી. શ્રીકૃષ્ણ વિશ્વરૂપ ધારણ કરતાં સ્વયં દુર્યોધનનું સામર્થ્ય પણ લુપ્ત થઈ

જાય છે. અને તે શ્રીકૃષ્ણને બાયલ કરવાનું કહી બહાર જતો રહે છે. અહી એક પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે દુર્યોધન મંચને છોડીને કેમ જતો રહે છે ? કે સભા પૂરી થઇ, એ સૂચવવા તે જતો રહે છે ? પણ આ તો તે સ્પષ્ટ જાહેર કરી શકત. તેનું નિષ્ક્રમણ તેનાં વચનોને અનુરૂપ લાગતું નથી. વળી એ પણ યાદ રાખવું જોઈશે કે શ્રીકૃષ્ણને બાયલ કરવાનું કહેનાર દુર્યોધન રંગમંચ પરથી એક વાર બહાર ગયા પછી અંત સુધી પાછો આવતો નથી. આ દૃશ્યમાં એક અન્ય વાત પણ નોંધનીય છે કે દુર્યોધન જેટલી હિંમત અને બહાદુરીથી વાતો અને આજ્ઞાઓ કરે છે, તેટલી હિંમત ખરે સમયે તેનામાં રહેતી નથી. શ્રીકૃષ્ણના માનને ખાતર રાજાઓને ઊભા ન થવાથી આજ્ઞા કરનાર સમ્રાટ સ્વયં વાસુદેવના આગમનથી પોતાનું સમતુલન ગુમાવી બેસે છે. શ્રીકૃષ્ણનો અસહનીય પ્રભાવ જ કદાચ આનું કારણ છે. આખા સંવાદમાં તેમનો પોતાના મન પરનો કાબૂ અને પોતાના ધ્યેયને–વાક્યને વળગી રહેવાનું તેમનું વલણ અવશ્ય ધ્યાન ખેંચે છે દુર્યોધન સાથેનો તેમનો આક્ષેપપૂર્ણ સંવાદ ટૂંકો છતાં અસરકારક છે.

તૃતીય દૃશ્યમાં કેવળ 'ભગવાન' તરીકે ઉપસ્થિત થાય છે. ક્રોધે ભરાઈને તેઓ પાંડવોના કાર્યને સ્વયં સાધવા માટે તૈયાર થાય છે, અને પોતાના સુદર્શન ચક્રને બોલાવે છે. સુદર્શન તથા અન્ય અસ્ત્રોનું આગમન અદ્ભુત રસનો પરિપોષ કરે છે. પણ શ્રીકૃષ્ણ જ્યારે આવેશને વશ થઈને સુદર્શનને દુર્યોધનને મારવાનું કહે છે અને સુદર્શન તેન જ સલાહ આપે છે, એ વિચિત્ર લાગે છે. સુદર્શનના 'कथं कथं गोपालक इति' ઇત્યાદિ વચનો કોને કયા પ્રશ્નના જવાબમા, કઈ વાતના અનુસંધાનમાં કહેવાય છે, એ સ્પષ્ટ નથી. શકય છે કે પડદા પાછળથી કોઈ બોલ્યું હોય અથવા આકાશભાષિતનો પ્રયોગ હોય. અંતે, સુદર્શનના નિષ્ક્રમણ પછી ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રવેશ કરે છે. અને પોતાના પુત્રના અપરાધની ક્ષમા માટે મસ્તક નમાવે છે, તથા અર્ઘ્ય અને પાદ્ય આપે છે. અહી,

જતા કૃષ્ણને અટકાવીને તેમને અર્ઘ્ય–પાદ્યથી ધૃતરાષ્ટ્ર સત્કારે છે એ જરા અસંબદ્ધ લાગે છે. વળી, આ પછી ધૃતરાષ્ટ્ર સ્વયં રંગમંચ પરથી જતા રહે છે, કૃષ્ણ ત્યાં જ રહે છે. ખરેખર જવાનું તો શ્રીકૃષ્ણને છે. આ હકીકત પણ જરા અસ્વાભાવિક લાગે છે.

દૂતવાક્યનું વિવેચન

સંપૂર્ણ રીતે કથાનકને તપાસતાં, આમાં નાટ્યાત્મક દૃષ્ટિએ ઘણી ઊણપો વર્તાયા કરે છે. કથાવસ્તુ તથા પાત્રાલેખનની બાબતમાં લેખકની સાવધાનતાનો અભાવ ખૂંચ્યા કરે છે. નવીનતા આણવાનો લેખકનો પ્રયત્ન પ્રશસ્ય નથી. મૂર્તદેહે આવતાં આયુધો વિશિષ્ટ આકર્ષણ જન્માવતા નથી. વળી તે પ્રસંગની નાટ્યક્ષમતા કેટલી ? એ પણ એક પ્રશ્ન છે. દુર્યોધનનું ચિત્રણ એક યથાર્થ મહારાજા તરીકે થયું છે એવા શ્રી પુસાલકરના મત સાથે સહમત થઈ શકાય તેમ નથી, કારણ મહાભારતના દુર્યોધનમાં અને અહીં ખાસ ફેર જણાતો નથી. કપટી, ભ્રાતૃદ્વેષી, પોતાના કે પોતાના ભાઈઓના અયોગ્ય કાર્યોને બિરદાવનાર તરીકે તે આ નાટકમાં અને મહાભારતમાં સરખો જ છે. શ્રીકૃષ્ણનું અપમાન કરવાનું અને તેને પકડવાનું બાલિશ કાર્ય પણ ત્યાંની માફક અહીં તે કરે જ છે. હા શ્રી પુસાલકરે સૂચવેલી એક વાત સાચી કે મહાકાવ્યમાં ધૃતરાષ્ટ્રનું મહત્ત્વ વધુ છે.[1]

નાટકનાં દૃશ્યોનું આયોજન ભાસની આગવી નાટ્યસૂઝથી થયું છે. પ્રથમ દૃશ્ય બીજા દૃશ્યની પૂર્વતૈયારીરૂપે આવે છે. ત્યાં શ્રીકૃષ્ણને અયોગ્ય રીતે આવકારવાની દુર્યોધનની માનસિક તેમજ બાહ્ય તૈયારી દર્શાવી છે. અહીં અભિમાન અને અયોગ્ય તરફ પક્ષપાત ધરાવતો દુર્યોધન છતો થાય છે. બીજા દૃશ્યમાં માની દુર્યોધનનું દર્શન થાય છે. રાજ્ય પરાક્રમથી મેળવાય એમ એ જણાવે છે, સિદ્ધાંતિક દૃષ્ટિએ

1. Duryodhana is depicted as the real emperor in this drama, where as the Dhrutrastra was the emperor in the epic.

–A. D. Pusalkar–Bhasa–A study

એ શબ્દો સોને મઢવા જેવા છે; પરંતુ પાંડવો પાસેથી પૃથ્વી પાસાથી પડાવી લેનાર પૃથ્વીપતિના મુખમાં આ કેટલાં શોભે છે તે સહેજ વિચારવું ના જોઈએ ! આયુધોના આગમનનું દશ્ય લેખકની મૌલિક કલ્પનાનો વિલાસ છે. પણ તેની નાટ્યક્ષમતા કેટલી ? નાટ્યક્ષમતાની દષ્ટિએ સભાનું આયોજન, ચિત્રદશ્ય, શ્રીકૃષ્ણનું આગમન અને દુર્યોધનની ઈચ્છા વિરુદ્ધ રાજાઓનું ઊભા થવું, દુર્યોધનનું આસન પરથી ગબડી પડવું, મંચ પર અનેક સ્થળે શ્રીકૃષ્ણને પકડવા દોડવું, પડવું, વગેરે દશ્યો નોંધપાત્ર ખરા.

રસની દષ્ટિએ જોતાં નાટકમાં વીરરસ પ્રધાન છે. ગરમાગરમ વાર્તાલાપ(Hot Exchanges)માં તે સારી રીતે સ્ફુટ થાય છે. પાંડવોની દીનદશાનુ વર્ણન ઘૃણામિશ્ર કારુણ્યને ઉપજાવે છે. કારણ, ભારતીય જનોની સહાનુભૂતિ હમેશ પાંડવોની તરફ રહેલી છે. આયુધોના આગમન-નિગમનના વર્ણનમાં અદ્‌ભુત રસ છે. અને कार्यो निर्वहणेऽद्‌भुतम् નો સિદ્ધાન્ત ભારતીય નાટ્યશાસ્ત્રીઓને માન્ય છે. વળી આરભટી રીતિ છે. નાયિકા નથી. સ્ત્રી પાત્ર સમ ખાવા પૂરતું પણ નથી. વળી પ્રાકૃતની અંદર એકે વાક્ય બોલાતું નથી. શક્ય છે ભાસના શરૂનાં નાટકોમાંનું આ હોઈ શકે.

એક વાતની ચર્ચા નોંધપાત્ર છે. ડૉ. વિન્ટરનિત્ઝ આને કોઈ લાંબા મહાભારતના નાટકમાંનું એક દશ્ય માને છે જ્યારે નાટકમાં એકાંકીનાં સંપૂર્ણ લક્ષણો હોવાથી આ સંપૂર્ણ નાટક છે એમ ડૉ. પુસાલકર સ્વીકારે છે.[૨]

---

૨. Dr. Winternitz suggests that the Dv. is "only a fragment one act taken from some longer Mahabharat drama" (BRRI 5 P 9) but the play is complete as it fulfils its purpose in the single act.

—Dr. A. D. Pusalkar, Bhasa A Stuby

નાટકના અંતના ભાગમાં આવતા શ્લોક ૫૧ અને ૫૨, શ્લોક ૪૭, ૪૮ અને ૪૯ના વિચારોનું પુનરાવર્તન માત્ર છે. તેમાં કેવળ પૂર્વોક્ત હકીકતોનો અનુવાદ માત્ર છે. કથાનકને સૂક્ષ્મેક્ષિકાથી અવલોકતાં સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે ચક્રે પહેલાં શારંગ ધનુષ્ય, કૌમોદકી ગદા, નંદક તલવાર વગેરેને પાછા મોકલી દીધાં છે અને તેઓ ચાલ્યા પણ ગયાં છે. પછી ૫૧ અને ૫૨મા શ્લોકમાં તેઓને સંબોધીને જે ફરી જવાનું કહેવામાં આવ્યું છે તે તદ્દન અસ્થાને લાગે છે. ડૉ. લક્ષ્મણ સરૂપ અને ડૉ. વુલનરનું મંતવ્ય છે કે આયુધોના આગમનવાળો પ્રસંગ ક્ષેપક છે.[૩]

નાટકમાં ભાસે આકાશભાષિતનો છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે. આ યુક્તિથી સફળતાથી મંત્રશાલાની રચના તેઓએ દર્શાવી છે. વળી મહાભારતમાં આવતાં ભીષ્મ, દ્રોણ વગેરેનાં લંબાણ વક્તવ્યોને સફળતાથી દૂર રાખ્યાં છે. આકાશભાષિતના પ્રયોગથી સર્જાયેલી પરિસ્થિતિને ડૉ. સરૂપ અને ડૉ. વુલનર રસમય પ્રસંગ ગણી પ્રશંસાનાં પુષ્પો વેરે છે.[૪]

---

૩. One may go a step further and hazard the conjucture that all of this passage describing Vishnu's weapons is by a later hand.

—Thirteen Trivendram Plays Vol. II P. 2

૪. An interesting feature of this play is the way in which all the Kuru assembly is played by one actor-atleast one man does all the talking, the rest could be imagined or indicated by a few supers.

Thirteen Trivendram Plays Vol. II P. 2

પાત્રાલેખન

દૂતવાક્યમ્ માં કુલ્લે ત્રણ જ પાત્રો છે.' દુર્યોધન, વાસુદેવ, શ્રીકૃષ્ણ અને સુદર્શન ચક્ર.

અન્ય નાટકોની જેમ આ નાટકમાં મહાભારતનો દુર્યોધન ભાસનો દુર્યોધન નથી બન્યો. દુર્યોધનને અહીં અન્ય નાટકો કરતાં જુદા જ પ્રકારમાં રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. તે એક માની યોદ્ધો છે. જે પોતાના રાજભાગ વિશે, પોતાની સ્થિતિ અને પોતાની દશા વિશે, પૂરેપુરો સભાન છે. પોતે એક સમ્રાટ છે અને શ્રીકૃષ્ણને એ દૂત તરીકે તેની સમક્ષ ઉપસ્થિત થયા છે એ વાતને તે કદાપિ ભૂલ્યો નથી અને તેમની બન્નેની સ્થિતિમાં જે અન્તર છે તેને અનુરૂપ જ વર્તાવ રાખવાનો આગ્રહ તે રાખે છે. આથી જ તે રાજાઓને કેશવના આગમન સમયે ઊભા ન થવાની આજ્ઞા કરે છે. અને પોતે પણ તેમના પ્રભાવને વશ ન થવામાં સહાયભૂત એવા દ્રૌપદીના અપમાનના ચિત્રને નિહાળતો બેસી રહી, આખી પરિસ્થિતિને જ બદલી રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. યુદ્ધ માટેની તેની નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિને નિર્દેશવા જ તેનુ આ પ્રમાણે નિરૂપણ કરાયું છે. અને કેશવના આગમનથી તે પોતાનું સમતુલન ગુમાવી બેસે છે. તે અસ્વસ્થ થઈ જાય છે. જ્યાં 'આ દૂત છે' એમ કહી પોતાની જાતને ટકાવી રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અને શ્રીકૃષ્ણની રાજ્યની પાંડવો માટેની માંગણીનો તે જે રીતે ઉત્તર આપે છે, તેનાથી તેના પાત્રને વધુ ઉઠાવ મળે છે. તે કેશવને સ્પષ્ટ જણાવી દે છે કે રાજ્ય તો બાહુબળથી જ જિતાય છે. ગરીબ બિચારા ભાઈઓને દાનમાં રાજ્ય ન અપાય. બીજું કંઈ પણ આપી શકાય. રાજ્ય જોઈતું હોય તો યુદ્ધ કરીને મેળવી લે. દુર્યોધનનો આ પડકાર ખરે જ તેના પૌરુષને છાજે એવો છે. શ્રી પુસાલ્કર તેનાં બહુ વખાણ કરે છે[1]

1. 'Duryodhan is represented in the drama as a mighty warrior and dignified emperor,' thus quite in contrast to the epic, where he is merely a wicked man.

તેમના કથનમાં અતિશયોક્તિ છે. જુઓ ઉપરની ચર્ચા. છતાં દુર્યોધન એક અભિમાની યોદ્ધો છે, સમ્રાટ છે, યુદ્ધ માટે કૃતનિશ્ચયી છે. થોડો દુષ્ટ પણ છે. છતાં કેશવના પ્રવેશ માત્રથી તેનું સમતુલન ગુમાવી બેસવું અને તેના વ્યક્તિત્વના એક દુર્બળ પાસા તરીકે ગણવા કરતાં તે ભગવાનના પ્રભાવની અસર ગણવી વધુ યોગ્ય રહેશે. શ્રી કૃષ્ણના અદ્‌ભુત વ્યક્તિત્વની અપૂર્વ પકડથી તે પોતે પણ સભાન તો છે જ, છતાં તેમની દલીલોના પ્રત્યુત્તરો પણ તે એટલા જ મજબૂત આપે છે. શ્રીકૃષ્ણ પોતાની દૂત તરીકેની મર્યાદા વિસરી જાય છે એ હકીકત તે સાંખી શકતો નથી.

ટૂંકમાં ભાસનો દુર્યોધન મહાભારતના દુર્યોધનની યાદ અપાવે તેવો માની, પરાક્રમી સમ્રાટ છે. સાથે સાથે મહાભારતના દુર્ગુણો પણ ધરાવે છે.

શ્રીકૃષ્ણ

શ્રીકૃષ્ણ મિત્રતાને વશ થઈને અનુચિત એવું દૂતત્વ સ્વીકારીને આ નાટકમાં ઉપસ્થિત થયા છે. છતાં ભાસ, તેઓ વિશ્વનિયંતા અને સર્વશક્તિસંપન્ન છે, એ વાત ભૂલ્યા નથી. તેમના અજબ વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ બીજાઓને મંત્રમુગ્ધ કરી નાખે છે. ક્ષત્રિયો તેમને આવકારવા દંડનો ભય હોવા છતાં ઊભા થઈ જાય છે. અને દુર્યોધન પણ તેમના કહેવા માત્રથી ચિત્રપટ હટાવી લેવાની આજ્ઞા કરે છે, એટલું જ તેમના વ્યક્તિત્વની જાદુઈ અસર બતાવવા માટે પૂરતું છે. દુર્યોધન સાથેના સંવાદ દરમ્યાન તેમની ધીરતા સુંદર રીતે ફલિત થાય છે. 'देशकालावस्थापेक्षि खलु शौर्यं नयानुगामिनाम्' ઇત્યાદિથી તેમનું કુશળ રાજનીતિજ્ઞત્વ સિદ્ધ થાય છે. સમજૂતીપૂર્ણ વાક્યોથી તેઓ દુર્યોધન સાથે વાર્તાલાપ કરે છે. છતાં દુર્યોધન પોતાનું અભિમાન ત્યજતો નથી તો તેઓ રોષે ભરાઈ જાય છે. અને દૂતને ન છાજે એવા શબ્દો

ઉચ્ચારી દુર્યોધનને અધિક ઉત્તેજિત કરી દે છે. અને અંતે પોતાનાં દિવ્ય અસ્ત્રોને બોલાવીને પોતાનું ઈશ્વરત્વ સિદ્ધ કરે છે.

ભાસ કૃષ્ણભક્ત હોવાથી તેણે શ્રીકૃષ્ણના પાત્રને જ્યાં જ્યાં અવકાશ મળ્યો ત્યાં ત્યાં ખૂબ જ સારી રીતે ચિત્રિત કરવાનો પ્રશસ્ય પ્રયત્ન કર્યો છે. સુદર્શનનું પાત્ર ખાસ નોંધપાત્ર નથી.

નાટકનું મૂળ અને ફેરફાર

મહાભારતના ઉદ્યોગપર્વમાં આવતા ભગવદ્યાનપર્વમાં શ્રીકૃષ્ણ પાંડવોના દૂત બનીને જાય છે એવી કથા આવે છે. ભાસે આ નાટકનું નિર્માણ એ કથાને આધારે કર્યું છે. પણ જણાશે કે લેખકે પ્રયત્નપૂર્વક ઘણા ફેરફારો કર્યા છે અને એકેક સ્થળે તદ્દન મૌલિક પ્રસંગો પણ યોજ્યા છે.

(૧) મહાભારતમાં રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને કેન્દ્ર સ્થાને રાખીને શ્રીકૃષ્ણ દૂતકાર્ય કરે છે. જ્યારે અહીં સમ્રાટ તરીકે ધૃતરાષ્ટ્ર નહિ, પરંતુ દુર્યોધન દર્શાવાયો છે અને તેની સાથે શ્રીકૃષ્ણ વાર્તાલાપ કરે છે. અલબત્ત અંતે ધૃતરાષ્ટ્ર દર્શન દે છે ખરા, પણ પુત્રના અપરાધની ક્ષમા માંગવા.

(૨) મહાભારતમાં સભામાં દ્રોણ, ભીષ્મ તેમજ અન્ય કૌરવોની હાજરી દર્શાવી છે, જે અહીં હેતુપૂર્વક લેખકે દૂર રાખી છે. ત્યાં ભીષ્મ, દ્રોણ, વિદુર, ધૃતરાષ્ટ્ર વગેરે દુર્યોધનને સંબોધન કરે છે, લેખકને તે બધું અપઠિત વિસ્તાર સમ લાગ્યું હશે તેથી તે દૂર કર્યું છે

(૩) શ્રીકૃષ્ણ ઘણા લંબાણપૂર્વક પાંડવોની માગણીનો પ્રસ્તાવ કરે છે જે અહીં કેવળ એક શ્લોક (૨૦)માં જ રજૂ કરી છે. અહીં લેખક લાઘવયુક્ત સારી દર્શાવી છે.

(૪) મહાભારતમાં શ્રીકૃષ્ણ સાથે સાત્યકિને મળેલો વર્ણવ્યો છે. વળી દુર્યોધન શ્રીકૃષ્ણને પકડવાની ચેષ્ટા કરે છે ત્યારે તે વચ્ચે આવે

છે વગેરે વર્ણન છે. પરંતુ અહીં સાત્યકિના પાત્રનો ઉલ્લેખ પણ નથી.

(૫) સભામાં દ્રૌપદી વસ્ત્રાહરણના ચિત્રવાળો પ્રસંગ લેખકની મૌલિક રચના છે.

(૬) આયુધોના આગમનનો આખો પ્રસંગ લેખકની કલ્પનાસૃષ્ટિનું ફરજંદ છે.

આમ ભાસે મૂળ નાટકમાંથી અતિસંક્ષેપ કરીને અનેક પાત્રો તેમજ લંબાણ વક્તવ્યોને દૂર કરીને, તથા સમુચિત નવીન પ્રસંગો રજૂ કરીને પોતાનું નાટ્યકૌશલ્ય અહીં દર્શાવ્યું છે. અને राज्यं नाम नृपात्मजैः......જેવા Universal Appeal યુક્ત વિધાનો પણ આપ્યાં છે.

નાટ્ય-પ્રકાર

આ નાટકના નાટ્યપ્રકારની બાબતમાં બે વિદ્વાનોમાં એક મત સર્જાય તેવી પરિસ્થિતિ નથી. એટલું જ નહિ પણ મહામહોપાધ્યાય ગણપતિ શાસ્ત્રી તો આને વ્યાયોગ અથવા વીથી કહેવા તૈયાર થાય છે. વીથીનાં લક્ષણો દશરૂપક મુજબ નીચે પ્રમાણે છે.[1]

(૧) કૌશિકી વૃત્તિ અને ભાણ મુજબ સંધિના અંગો હોય છે.

(૨) એમાં શૃંગાર રસ હોય છે અને અન્ય રસોને પણ સ્થાન હોય છે.

(૩) ઉદ્ઘાતક વગેરે અંગોયુક્ત પ્રસ્તાવનાનું પણ તેમાં સ્થાન છે.

(૪) એક બે પાત્રો દ્વારા તે પ્રયોજવામાં આવે છે.

---

१. वीथी तु कैशिकीवृत्तौ सन्ध्यङ्गैस्तु भाणवत् ।
रस सूच्यस्तु शृङ्गारः स्पृशेदपि रसान्तरम् ॥
युक्ता प्रस्तावनाख्यातैरङ्गैरुद्घात्यकादिभिः ।
एवं वीथी विधातव्या द्व्येकपात्रप्रयोजिता ॥

—દશરૂપક

(૫) રસાર્ણવસુધાકર મુજબ વીથીમાં નાયિકામાં પણ હોવી જોઈએ.

અહીં શૃંગાર રસ નથી. નાયિકા નથી. વળી બેથી વધુ પાત્રો છે. આથી આને વીથી કહી શકાય નહિ. વળી વ્યાયોગ કહેવાની ઉતાવળ કરવા જેવું નથી; કારણ વ્યાયોગનાં આવશ્યક એવાં ઘણાં લક્ષણો અહીં નથી. (વ્યાયોગના લક્ષણો માટે દૂતઘટોત્કચની પ્રસ્તાવના જુઓ) વ્યાયોગમાં થોડી સ્ત્રીઓ હોય જ્યારે અહીં એક પણ નથી. વળી अस्त्रो-निमित्तसमरोदयः અહીં છે જ નહિ, કેવળ ગરમાગરમ ચર્ચા છે. વળી ત્યાં હાસ્ય, કે શૃંગાર રસ મુખ્ય હોય જ્યારે અહીં તો વીર રસ મુખ્ય છે. આમ અહીં નથી વીથી કે નથી વ્યાયોગ.

ડૉ. પુસાલકર એવું સૂચવે છે કે ભાસના સમયમાં કોઈ પ્રકાર હશે કે જે આ નાટકને મળતો હોય. પણ તે નાટ્યપ્રકારની વ્યાખ્યા કે તેનું પૂરતું જ્ઞાન આપણી પાસે આજે નથી અને તેઓ આ વ્યાયોગ છે તેવું પોતાનુ વલણ દર્શાવે છે.[૨]

---

૨. Something akin to these types may have been prevalent in Bhasa's time of which we have neither any defination nor exact knowledge. We are incline to class Dv. under Vyayoga,

Dr. A. D. Pusalkar. Bhasa–A Study

★

દૂતાવાકય : પાત્રપરિચય

(૧) **સૂત્રધાર**:–રંગમંચ વ્યવસ્થાપક.

(૨) **કાંચુકીય**:–બાદરાયણ.

(૩) **દુર્યોધન**:–ધૃતરાષ્ટ્રનો મોટો પુત્ર, કૌરવમુખ્ય.

(૪) **વાસુદેવ**:–શ્રીકૃષ્ણ, પાંડવોનો દૂત.

(૫) **સુદર્શન**:–શ્રીકૃષ્ણનું આયુધ.

(૬) **ધૃતરાષ્ટ્ર**:–દુર્યોધનનો અંધ પિતા.

भासनाटकचक्रे

दूतवाक्यम्

भासनाटकचक्रे

दूतवाक्यम्

(नान्द्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः ।)

सूत्रधारः—

पादः पायादुपेन्द्रस्य सर्वलोकोत्सवः स वः ।
व्याविद्धो नमुचिर्येन तनुताम्रनखेन खे ॥१॥

एवमार्यमिश्रान् विज्ञापयामि । अये किं नु खलु मयि विज्ञापनव्यग्रे शब्द इव श्रूयते । अङ्ग ! पश्यामि ।

(नेपथ्ये)

भो भोः प्रतिहाराधिकृताः ! महाराजो दुर्योधनः समाज्ञापयति ।

सूत्रधारः—भवतु, विज्ञातम् ।

उत्पन्ने धार्तराष्ट्राणां विरोधे पाण्डवैः सह ।
मन्त्रशालां रचयति भृत्यो दुर्योधनाज्ञया ॥२॥

(निष्क्रान्तः ।)

स्थापना

(ततः प्रविशति काञ्चुकीयः ।)

काञ्चुकीयः—भो भोः प्रतिहाराधिकृताः ! महाराजो दुर्योधनः समाज्ञापयति—अद्य सर्वपार्थिवैः सह मन्त्रयितुमिच्छामि । तदाहूयन्तां सर्वे राजान इति । (परिक्रम्यावलोक्य) अये अयं महाराजो दुर्योधन इत एवाभिवर्तते । य एषः,

દૂતવાક્ય

(નાન્દી પૂરી થયા પછી સૂત્રધાર દાખલ થાય છે.)

સૂત્રધાર :—સહેજ લાલનખથી જેણે આકાશમાં, નમુચિ દૈત્યને વીંધ્યો હતો તે ભગવાન ઉપેન્દ્ર(વિષ્ણુ)નો સમગ્ર સંસારને માટે ઉત્સવરૂપ ચરણ આપનું રક્ષણ કરો. ૧.

હું આપ સજ્જનોને આ પ્રમાણે નિવેદન કરૂં છું અરે! આ શું? જ્યારે હું નિવેદન કરવામાં રોકાયો છું ત્યાં શબ્દ સાંભળું છું.

(પડદા પાછળ)

હે દ્વારરક્ષકો, મહારાજ દુર્યોધન આજ્ઞા કરે છે.

સૂત્રધાર :—બરાબર, જાણ્યું.

ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો (કૌરવો)નો પાંડવો સાથે વિરોધ ઊભો થતાં દુર્યોધનની આજ્ઞાથી સેવક મંત્રણા માટે સભાગૃહની રચના કરે છે. (તૈયારી કરે છે.) ૨.

(જાય છે)

સ્થાપના

(પછી કાંચુકીય પ્રવેશ કરે છે)

કાંચુકીય :—હે દ્વારરક્ષકો, મહારાજ દુર્યોધન આજ્ઞા કરે છે. આજે સઘળા રાજવીઓ સાથે મંત્રણા કરવા ઈચ્છું છું. માટે સઘળા રાજવીઓને બોલાવી લાવો. (ફરીને, જોઈને) અરે, આ મહારાજ દુર્યોધન આ બાજુ જ આવે છે, જે આ—

श्यामो युवा सितदुकूलकृतोत्तरीयः
सच्छत्रचामरवरो रचिताङ्गरागः ।
श्रीमान् विभूषणमणिद्युतिरञ्जिताङ्गो
नक्षत्रमध्य इव पर्वगतः शशाङ्कः ॥३॥

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो दुर्योधनः ।)

दुर्योधनः—

उद्धतरोषमिव मे हृदयं सहर्षं
प्राप्तं रणोत्सवमिमं सहसा विचिन्त्य ।
इच्छामि पाण्डवबले वरवारणाना-
मुत्कृत्तदन्तमुसलानि मुखानि कर्तुम् ॥४॥

काञ्चुकीयः—जयतु महाराजः । महाराजशासनात् समानीतं सर्वराजमण्डलम् ।

दुर्योधनः—सम्यक् कृतम् । प्रविश त्वमवरोधनम् ।

काञ्चुकीयः—यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रान्तः) ।

दुर्योधनः—आर्यौ वैकर्णवर्षदेवौ ! उच्यताम्—अस्ति ममैकादशाक्षौहिणीबलसमुदायः । अस्य कः सेनापतिर्भवितुमर्हति । किं किमाहतुर्भवन्तौ—महान् खल्वयमर्थः । मन्त्रयित्वा वक्तव्यमिति । सदृशमेतत् । तदागम्यतां मन्त्रशालामेव प्रविशामः । आचार्य अभिवादये । प्रविशतु भवान् मन्त्रशालाम् । पितामह अभिवादये । प्रविशतु भवान् मन्त्रशालाम् । मातुल ! अभिवादये । प्रविशतु भवान्

શ્યામ, યુવાન, શ્વેત રેશમી વસ્ત્રના ઉત્તરીયને ધારણ કરનાર, ઉત્તમ છત્ર–ચામરવાળો, અંગરાગ કરેલો, આભૂષણોના મણિઓની કાંતિથી ઝળહળતા અંગવાળો, સુંદર (દુર્યોધન) પૂર્ણિમાએ નક્ષત્રની મધ્યમાં રહેલા ચંદ્રની માફક શોભે છે. ૨.

(ત્યાર પછી ઉપર જણાવ્યા મુજબનો દુર્યોધન પ્રવેશ કરે છે.)

દુર્યોધન :—

રોષ વધ્યો છે તેવું મારું હૃદય આનંદિત બન્યું છે. એકાએક રણનો ઉત્સવ આવી પડયો છે એમ જાણી પાંડવોના સૈન્યમાં ઉત્તમ હાથીઓને જેમાંથી મૂશળ સમા દંતશૂળો ઉખેડી નાંખ્યા છે તેવા (દંતહીન) મુખોવાળા કરવાની ઇચ્છા રાખ્યું છું.

કાંચુકીય :—મહારાજનો જય થાઓ. મહારાજની આજ્ઞાથી સઘળા રાજાઓનો સમૂહ હાજર કરી દીધો છે.

દુર્યોધન :—સારું કર્યું. હવે તમે અંદર જાઓ.

કાંચુકીય :—જેવી મહારાજની આજ્ઞા.

(જાય છે)

દુર્યોધન :—હે આર્ય વૈકર્ણ અને વર્ષદેવ, કહો–મારી પાસે અગિયાર અક્ષૌહિણી સેનાનો સમૂહ છે. આનો સેનાપતિ થવા કોણ યોગ્ય છે? શું તમે બંને શું કહો છો? 'આ ઘણી મોટી બાબત છે. મંત્રણા કરીને કહેવું જોઈએ?' બરાબર છે. તો આવો, મંત્રણા માટેના સભાખંડમાં દાખલ થઈએ. હે આચાર્ય, હું આપને વંદન કરું છું. આપ મંત્રણા માટેના સભાખંડમાં પ્રવેશ કરો. હે પિતામહ (ભીષ્મ), હું આપને વંદન કરું છું. આપ મંત્રણા માટેના સભાખંડમાં દાખલ થાવ. હે મામા (શકુનિ), હું આપને પ્રણામ કરું છું. આપ

मन्त्रशालाम् । आर्यौ वैकर्णवर्षदेवौ ! प्रविशतां भवन्तौ । भो भोः सर्वक्षत्रियाः स्वैरं प्रविशन्तु भवन्तः । वयस्य ! कर्ण ! प्रविशामस्तावत् ।

(प्रविश्य)

आचार्य एतत् कूर्मासनम्, आस्यताम् । पितामह ! एतत् सिंहासनम्, आस्यताम् । मातुल ! एतच्चर्मासनम्, आस्यताम् । आर्यौ वैकर्णवर्षदेवौ ! आसातां भवन्तौ । भो भोः सर्वक्षत्रियाः ! स्वैरमासतां भवन्तः । किमिति किमिति महाराजो नास्त इति । अहो सेवाधर्मः । नन्वयमहमासे । वयस्य कर्ण ! त्वमप्यास्स्व । (उपविश्य ।) आर्यौ वैकर्णवर्षदेवौ ! उच्यताम्—अस्ति ममैकादशाक्षाहिणीबलसमुदयः । अस्य कः सेनापतिर्भवितुमर्हतीति । किमाहतुर्भवन्तौ—अत्रभवान् गान्धारराजो वक्ष्यतीति । भवतु, मातुलेनाभिधीयताम् । किमाह मातुलः—अत्रभवति गाङ्गेये स्थिते कोऽन्यः सेनापतिर्भवितुमर्हतीति । सम्यगाह मातुलः भवतु भवतु, पितामह एव भवतु । वयमप्येतदभिलषामः ।

सेनानिनादपटहस्वनशङ्खनादै-
श्चण्डानिलाहतमहोदधिनादकल्पैः ॥
गाङ्गेयमूर्ध्नि पतितैरभिषेकतोयैः
सार्धं पतन्तु हृदयानि नराधिपानाम् ॥५॥

(प्रविश्य)

काञ्चुकीयः—जयतु महाराजः । एष खलु पाण्डवस्कन्धावाराद् दौत्येनागतः पुरुषोत्तमो नारायणः ।

મંત્રણા માટેના સભાખંડમાં દાખલ થવા, હે આર્ય વૈકર્ણ અને વર્ષદેવ, આપ બંને દાખલ થાવ. અરે હે સર્વ ક્ષત્રિયો, આપ સ્વેચ્છા મુજબ દાખલ થાવ. હે મિત્ર કર્ણ, આપણે દાખલ થઈએ ત્યારે.

(દાખલ થઈને)

હે આચાર્ય, આ કૂર્માસન છે બિરાજો. હે પિતામહ આ સિંહાસન છે બિરાજો. હે મામા આ ચર્માસન છે બિરાજો. હે આર્ય વૈકર્ણ અને વર્ષદેવ, આપ બંને બિરાજો. અરે હે સર્વ ક્ષત્રિયો, ઈચ્છા મુજબ બિરાજો. શું કહ્યું, શું કહ્યું. 'મહારાજ બિરાજ્યા નથી' અહો, (ધન્ય છે તમારા) સેવાધર્મને તો આ હું બેસું છું. મિત્ર કર્ણ, તું પણ બેસ. (બેસીને) હે આર્ય વૈકર્ણ અને વર્ષદેવ, કહો કે-મારી પાસે અગિયાર અક્ષૌહિણી સેનાનો સમૂહ છે. આનો સેનાપતિ થવા કોણ યોગ્ય છે? તમે બે જણા શું કહો છો? 'શ્રીમાન ગાન્ધારરાજ (શકુનિ) જવાબ આપે છે.' ભલે, મામા કહે. મામા શું કહે છે?—'શ્રીમાન ગંગાપુત્ર ભીષ્મ ઉપસ્થિત હોય ત્યારે બીજો કોણ સેનાપતિ થવા યોગ્ય તે?' મામાએ બરાબર કહ્યું-ભલે, ભલે, (પતિમાહ ભીષ્મ જ સેનાપતિ) બને, અમારી પણ એ જ અભિલાષા છે.

પ્રચંડ પવનથી તાડિત મહાસાગરના ઘૂઘવાટ સમા, સેનાપતિની ગર્જના, નગારાનો ગડગડાટ અને શંખના નાદ સમા, ગંગાના પુત્ર ભીષ્મના મસ્તક પરથી પડેલા (અભિષેકના) જળની સાથે (દુશ્મન) રાજવીઓના હૃદયો નીચે પડો. ૫.

(દાખલ થઈને)

કાંચુકીય :—મહારાજનો જય થાઓ. પાંડવોની છાવણીમાંથી આ દૂત થઈને પુરુષોત્તમ નારાયણ આવ્યા છે.

दुर्योधनः—मा तावद्भो बादरायण ! किं किं कंसभृत्यो दामोदरस्तव पुरुषोत्तमः । स गोपालकस्तव पुरुषोत्तमः । बार्हद्रथापहृतविषयकीर्तिभोगस्तव पुरुषोत्तमः । अहो पार्थिवासन्नमाश्रितस्य भृत्यजनस्य समुदाचारः । सगर्वं खल्वस्य वचनम् । आः अपध्वंस ।

काञ्चुकीयः—प्रसीदतु महाराजः संभ्रमेण समुदाचारो विस्मृतः । (पादयोः पतति ।)

दुर्योधनः—संभ्रम इति । आः मनुष्याणामस्त्येव संभ्रमः । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ ।

काञ्चुकीयः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

दुर्योधनः—इदानीं प्रसन्नोऽस्मि । क एष दूतः प्राप्तः ।

काञ्चुकीयः—दूतः प्राप्तः केशवः ।

दुर्योधनः—केशव इति । एवमेष्टव्यम् । अयमेव समुदाचारः । भो भो राजानः ! दौत्येनागतस्य केशवस्य किं युक्तम् । किमाहुर्भवन्तः । अर्घ्यप्रदानेन पूजयितव्यः केशव इति । न मे रोचते । ग्रहणमस्यात्र हितं पश्यामि ।

ग्रहणमुपगते तु वासुभद्रे
हृतनयना इव पाण्डवा भवेयुः ।
गतिमतिरहितेषु पाण्डवेषु
क्षितिरखिलापि भवेन्ममासपत्ना ॥६॥

દુર્યોધન :—હે બાદરાયણ, એમ નહિ, શું કંસનો નોકર દામોદર તારો પુરુષોત્તમ છે? તે ગોવાળ તારો પુરુષોત્તમ છે? બૃહદ્રથના પુત્ર (જરાસંઘે) જેના દેશ, કીર્તિ અને ભોગો હરી લીધા છે તે તારો પુરુષોત્તમ છે? અહો, રાજાની નજીક રહેનારા નોકરનો આ આચાર! આની વાણી ગર્વવાળી છે. હટ્ નીચ!

કાંચુકીય :—મહારાજ કૃપા કરો. ગભરાટને કારણે આચાર ભૂલાઈ ગયો. (પગમાં પડે છે.)

દુર્યોધન :—ગભરાટ? ઓહ. માણસોને ગભરાટ થાય ખરો. ઊભો થા, ઊભો થા.

કાંચુકીય :—મારા ઉપર કૃપા થઈ.

દુર્યોધન :—હવે હું ખુશ છું. આ કયો દૂત આવ્યો છે?

કાંચુકીય :—કેશવ દૂત (થઈને) આવ્યો છે.

દુર્યોધન :—કેશવ એમ? આજ યોગ્ય (રીતનો પરિચય) કહેવાય. આજ સભ્યતા છે. હે રાજાઓ, દૂત તરીકે આવેલા કેશવ માટે શું યોગ્ય છે? આપ શું કહો છો? 'અર્ઘ્ય' આપીને કેશવનું પૂજન કરવું જોઇએ.' મને નથી ગમતું. એને કેદ કરવામાં જ હું અહીં હિત જોઉં છું.

જ્યારે વાસુદેવ પકડાઈ જશે ત્યારે પાંડવો જાણે કે આંધળા (આંખો હરાઈ ગઈ છે તેવા) બની જશે ગતિ આશ્રય કે મતિ (બુદ્ધિ) વિનાના પાંડવો બનતાં શત્રુ વિનાની (આ) સમગ્ર પૃથ્વી મારી બની જશે. ૬.

अपि च योऽत्र केशवस्य प्रत्युत्थास्यति, स मया द्वादशसुवर्णभारेण दण्ड्यः । तदप्रमत्ता भवन्तु भवन्तः । को नु खलु ममाप्रत्युत्थानस्योपायः । हन्त दृष्ट उपायः । बादरायण ! आनीयतां स चित्रपटो ननु यत्र द्रौपदीकेशाम्बरावकर्षणमालिखितम् । (अपवार्य) तस्मिन् दृष्टिविन्यासं कुर्वन् नोत्थास्यामि केशवस्य ।

काञ्चुकीयः—यदाज्ञापयति महाराजः । (निष्क्रम्य प्रविश्य) जयतु महाराजः । अयं स चित्रपटः ।

दुर्योधनः—ममाग्रतः प्रसारय ।

काञ्चुकीयः—यदाज्ञापयति महाराजः । (प्रसारयति ।)

दुर्योधनः—अहो दर्शनीयोऽयं चित्रपटः । एष दुःशासनो द्रौपदीं केशहस्ते गृहीतवान् । एषा खलु द्रौपदी,

दुःशासनपरामृष्टा सम्भ्रमोत्फुल्ललोचना ।
राहुवक्त्रान्तरगता चन्द्रलेखेव शोभते ॥७॥

एष दुरात्मा भीमः सर्वराजसमक्षमवमानितां द्रौपदीं दृष्ट्वा प्रवृद्धामर्षः सभास्तम्भं तुलयति । एषः युधिष्ठिरः,

सत्यधर्मघृणायुक्तो द्यूतविभ्रष्टचेतनः ।
करोत्यपाङ्गविक्षेपैः शान्तामर्षं वृकोदरम् ॥८॥

एष इदानीमर्जुनः,

रोषाकुलाक्षः स्फुरिताधरोष्ठ-
स्तृणाय मत्वा रिपुमण्डलं तत् ।

અને જો કેશવ આવતાં (તેના મનમાં) કોઈ ઊભો થશે તો તેને હું બાર ભાર સોનાનો દંડ કરીશ. માટે આપ સહુ સાવધાન રહેજો. મારે ઊભા ન થવું પડે માટે કયો ઉપાય છે? અરે ઉપાય જડયો. હે બાદરાયણ, પેલું ચિત્રપટ લાવ કે, જેમાં દ્રૌપદીના કેશ અને વસ્ત્ર ખેંચવાનું (દૃશ્ય) ચીતર્યું છે. (બાજુએ) તેની ઉપર નજર નાંખતો હું કેશવ માટે ઉઠીશ નહીં.

કાંચુકીય :—જેવી મહારાજની આજ્ઞા. (બહાર જઈને, દાખલ થઈને) મહારાજનો જય થાવ. આ તે ચિત્રપટ.

દુર્યોધન :—મારી સામે ફેલાવ.

કાંચુકીય :—જેવી મહારાજની આજ્ઞા. (ફેલાવે છે.)

દુર્યોધન :—અહો આ ચિત્રપટ જોવા લાયક છે. આ દુઃશાસને દ્રૌપદીને વાળમાંથી પકડી છે. આ દ્રૌપદી—

દુઃશાસને પરેશાન કરેલી, ગભરાટથી ફાડેલા ડોળાવાળી (વિકસેલા નેત્રવાળી) રાહુના મુખમાં રહેલી ચંદ્રની કળા જેવી શોભે છે. ૭.

સઘળા રાજવીઓની સામે અપમાનિત થયેલી દ્રૌપદીને જોઈને ખૂબ ગુસ્સે થયેલો આ દુરાત્મા ભીમ સભા મંડપના થાંભલાઓની ગણતરી કરી રહ્યો છે.

આ યુધિષ્ઠિર—

સત્ય, ધર્મ અને દયાથી યુક્ત, જુગાર રમવાથી હતચેતન બનેલા, નેત્રના ખૂણાની ચેષ્ટાઓથી (આંખના ઈશારાથી) ભીમનો ગુસ્સો શાંત કરી રહ્યા છે. ૮.

આ અર્જુન—

ક્રોધથી વ્યાકુળ બનેલી આંખોવાળો, ફફડતા નીચલા હોઠવાળો, શત્રુના સમૂહને તણખલા સમાન ગણીને, જાણે કે

उत्सादयिष्यन्निव सर्वराज्ञः
शनैः समाकर्षति गाण्डिवज्याम् ॥९॥

एष युधिष्ठिरोऽर्जुनं निवारयति। एतौ नकुलसहदेवौ,

कृतपरिकरबन्धौ चर्मनिस्त्रिंशहस्तौ
परुषितमुखरागौ स्पष्टदष्टाधरोष्ठौ।
विगतमरणशङ्कौ सत्वरं भ्रातरं मे
हरिमिव मृगपोतौ तेजसाभिप्रयातौ ॥१०॥

एष युधिष्ठिरः कुमारावुपेत्य निवारयति—

नीचोऽहमेव विपरीतमतिः कथं वा
रोषं परित्यजतमद्य नयानयज्ञौ।
द्यूताधिकारमवमानममृष्यमाणाः
सत्त्वाधिकेषु वचनीयपराक्रमाः स्युः ॥११॥

एष गान्धारराजः—

अक्षान् क्षिपन् स कितवः प्रहसन् सगर्वं
सङ्कोचयन्निव मुदं द्विषतां स्वकीर्त्या।
स्वैरासनो द्रुपदराजसुतां रुदन्तीं
काक्षेण पश्यति लिखत्यभिखं नयज्ञः ॥१२॥

एतावाचार्यपितामहौ तां दृष्ट्वा लज्जायमानौ पटान्तान्तर्हितमुखौ स्थितौ। अहो अस्य वर्णाढ्यता। अहो भावोपपन्नता। अहो युक्तलेखता। सुव्यक्तमालिखितोऽयं चित्रपटः। प्रीतोऽस्मि। कोऽत्र।

સઘળા રાજવીઓને ઊખેડી નાંખવા ઈચ્છતો હોય તેમ ધીમે ધીમે ગાંડીવની પ્રત્યંચા ખેંચી રહ્યા છે. ૯.

આ યુધિષ્ઠિર અર્જુનને રોકી રહ્યો છે. આ નકુળ અને સહદેવ—

કમર કસી, ઢાલ અને તલવાર હાથમાં લઇ, કિલષ્ટ મુખ કાંતિવાળા, નીચલો હોઠ કરડી રહેલા, મરણની શંકા વિનાના બનેલા, સિંહ પર ધસી આવેલા બે હરણના બચ્ચા જેવા, શીઘ્ર મારા ભાઈ તરફ ધસી જાય છે. ૧૦.

આ યુધિષ્ઠિર બંને કુમારોની નજીક જઇને તેમને રોકે છે—

હું જ નીચ છું. મારી મતિ ઉલટી થઇ ગઈ છે. ન્યાય અને અન્યાયને જાણનાર તમે આ વખતે ક્રોધને ત્યજી દો. જુગારને લીધે ઉદ્ભવેલા અપમાનને સહન નહીં કરનારાઓ બળવાનોની અંદર નિંદનીય પરાક્રમવાળા બને છે. ૧૧.

આ ગંધારરાજ (શકુનિ)—

કપટી, પાસા ફેંકતો, ગર્વપૂર્વક હસતો, પોતાની કીર્તિથી શત્રુના આનંદને ઓછો કરતો, મરજી મુજબ બેઠેલો, નીતિને જાણનારો, (શકુનિ) ત્રાંસી નજરે રોતી દ્રૌપદીને જુએ છે અને સામે આકાશમાં (કાંઈક જાણે કે) લખે છે. ૧૨.

આ બે આચાર્ય (દ્રોણ) અને પિતામહ (ભીષ્મ) તે (દ્રૌપદી) ને જોઇને, શરમાઈ જઈ, વસ્ત્રથી મુખ ઢાંકી રહ્યા છે. અહો આની રંગ સમૃદ્ધિ શું સુંદર છે? અહો ભાવોની યોગ્યતા કેવી છે! અહો રેખાઓ કેવી યોગ્ય છે! આ ચિત્રપટ સારી રીતે ચીતર્યું છે. હું ખુશ થયો છું. કોણ છે અહીં?

काञ्चुकीयः—जयतु महाराजः ।

दुर्योधनः—बादरायण ! आनीयतां स विहगवाहनमात्रविस्मितो दूतः ।

काञ्चुकीयः—यदाज्ञापयति महाराजः ! (निष्क्रान्तः ।)

दुर्योधनः—वयस्य कर्ण !

प्राप्तः किलाद्य वचनादिह पाण्डवानां
दौत्येन भृत्य इव कृष्णमतिः स कृष्णः ।
श्रोतुं सखे ! त्वमपि सज्जय कर्ण ! कर्णौ
नारीमृदूनि वचनानि युधिष्ठिरस्य ॥१३॥

(ततः प्रविशति वासुदेवः काञ्चुकीयश्च ।)

वासुदेवः—अद्य खलु धर्मराजवचनाद् धनञ्जयाकृत्रिममित्रतया चाहवदर्पमनुक्तग्राहिणं सुयोधनं प्रति मयाप्यनुचितदौत्यसमयोऽनुष्ठितः । अथ च,

कृष्णापराभवभुवा रिपुवाहिनीभ-
कुम्भस्थलीदलनतीक्ष्णगदाधरस्य ।
भीमस्य कोपशिखिना युधि पार्थपत्रि-
चण्डानिलैश्च कुरुवंशवनं विनष्टम् ॥१४॥

इदं सुयोधनशिबिरम् । इह हि,

आवासाः पार्थिवानां सुरपुरसदृशाः स्वच्छन्दविहिता
विस्तीर्णाः शस्त्रशाला बहुविधकरणैः शस्त्रैरुपचिताः ।

કાંચુકીય :—મહારાજની જય થાવ.

દુર્યોધન :—હે બાદરાયણ, કેવળ પક્ષીના વાહનથી આશ્ચર્ય પામતા પેલા દૂતને લાવ.

કાંચુકીય :—જેવી મહારાજની આજ્ઞા. (જાય છે.)

દુર્યોધન :—હે મિત્ર કર્ણ,

કાળી બુદ્ધિનો તે કૃષ્ણ પાંડવોના વચનથી આજે નોકરની જેમ દૂત બની ને આવ્યો છે. હે મિત્ર કર્ણ, યુધિષ્ઠિરનાં સ્ત્રીઓ જેવાં કોમળ વચનો સાંભળવા માટે તારા કાન સરવા કર. ૧૩.

(પછી વાસુદેવ અને કાંચુકીય દાખલ થાય છે.)'

વાસુદેવ :—આજે ધર્મ રાજાની આજ્ઞાથી અને અર્જુનની નૈસર્ગિક મિત્રતાથી મારે યુદ્ધના અભિમાનવાળા, (કોઈનું) કહેલું નહીં સાંભળનાર, દુર્યોધન પાસે અયોગ્ય દૂતપણું કરવા માટે આવવું પડયું છે. અને વળી—

દ્રૌપદીના અપમાનથી ઉદ્ભવેલા, દુશ્મનોની સેનાના હાથીઓના ગંડસ્થલ ચીરી નાંખનારી ઉગ્ર ગદા ધારણ કરનાર ભીમના ક્રોધરૂપી અગ્નિથી અને અર્જુનના બાણરૂપી પ્રચંડ પવનથી યુદ્ધમાં કુરુવંશરૂપી વન નાશ પામી ચૂકયું છે. ૧૪.

આ દુર્યોધનની છાવણી છે. અને અહીં,

રાજાઓના અમરાવતી જેવા નિવાસસ્થાનો સ્વેચ્છાપૂર્વક રચવામાં આવ્યા છે; અનેક પ્રકારના સાધનોવાળા શસ્ત્રોથી રચેલી મોટી શસ્ત્રશાળા છે; અશ્વશાળામાં રહેલા ઉત્તમ ઘોડાઓ હણહણે છે; હાથીઓ ગર્જનાઓ કરે છે. આ

हेषन्ते मन्दुरास्थास्तुरगवरघटा बृंहन्ति करिण
ऐश्वर्यं स्फीतमेतद् स्वजनपरिभवादासन्नविलयम् ॥१५॥
भोः !
दुष्टवादी गुणद्वेषी शठः स्वजननिर्दयः ।
सुयोधनो हि मां दृष्ट्वा नैव कार्यं करिष्यति ॥१६॥
भो बादरायण ! किं प्रवेष्टव्यम् ।

काञ्चुकीयः—अथ किमथ किम् । प्रवेष्टुमर्हति पद्मनाभः ।

वासुदेवः—(प्रविश्य) कथं कथं मां दृष्ट्वा सम्भ्रान्तः सर्वक्षत्रियाः अलमलं सम्भ्रमेण । स्वैरमासतां भवन्तः ।

दुर्योधनः—कथं कथं केशवं दृष्ट्वा सम्भ्रान्तः सर्वक्षत्रियाः । अलमलं सम्भ्रमेण । स्मरणीयः पूर्वमाश्रावितो दण्डः । नन्वहमाज्ञप्ता ।

वासुदेवः—भोः सुयोधन ! किमास्ते ।

दुर्योधनः—(आसनात् पतित्वा आत्मगतम्) सुव्यक्तं प्राप्तः केशवः ।

उत्साहेन मतिं कृत्वाऽप्यासीनोऽस्मि समाहितः ।
केशवस्य प्रभावेण चलितोऽस्म्यासनादहम् ॥१७॥
अहो बहुमायोऽयं दूतः । (प्रकाशम्) भो दूत ! एतदासनमास्यताम् ।

वासुदेवः—आचार्य ! आस्यताम् । गाङ्गेयप्रमुखा राजानः । स्वैरमासतां भवन्तः । वयमप्युपविशामः । (उपविश्य) अहो दर्शनीयोऽयं चित्रपटः । मा तावत् । द्रौपदीकेशधर्षणमत्रालिखितम् । अहो नु खलु,

વિસ્તરેલું ઐશ્વર્ય સ્વજનોનો અનાદર કરવાને કારણે તરત જ નષ્ટ થનારું છે. ૧૫.

અરે એ

ખરાબ બોલનારો, ગુણોનો દ્વેષી, શઠ, સ્વજનો તરફ નિર્દય, એવો દુર્યોધન મને જોઇને કોઈ કાર્ય કરશે નહીં. ૧૬.

હે બાદરાનણ, શું (મારે) પ્રવેશ કરવો જોઇએ ?

કાંચુકીય:—જરૂર, જરૂર. ભગવાન પદ્મનાભ, અંદર પ્રવેશ કરી શકો છો.

વાસુદેવ :—(દાખલ થઈને) કેમ મને જોઈને બધા ક્ષત્રિયો ગભરાઈ ગયા! ગભરાશો નહીં. તમે બધ સ્વચ્છંદ-પૂર્વક બેસો.

દુર્યોધન :—કેમ! કેશવને જોઇને બધા ક્ષત્રિયો ગભરાઈ ગયા ? ગભરાશો નહીં. પહેલા ~~કહેલા~~ કરેલા દંડને યાદ કરો. (અહીં) હું આજ્ઞા કરનારો છું.

વાસુદેવ :—એ સુયોધન, બેસી કેમ રહ્યા છો ?

દુર્યોધન :—(આસન પરથી ખસી પડી, મનમાં) સાચે જ કેશવ આવી જ ગયા.

સાવધાન થઇને ઉત્સાહથી બુદ્ધિ (સ્થિર) કરી હું બેઠો છું, તો પણ કેશવના પ્રભાવથી હું આસન ઉપરથી ખસી પડ્યો. ૧૭.

અરે આ દૂત ખૂબ માયાવી છે. (મોટેથી) અરે દૂત, આ આસન, બેસ.

વાસુદેવ :— હે આચાર્ય, આપ બેસો, હે ભીષ્મ અને બીજા રાજાઓ સ્વેચ્છાપૂર્વક આસન ઉપર બેસો. અમે પણ બેસીએ છીએ. (બેસીને) અહો આ ચિત્રપટ જોવા જેવું છે. ના એમ નહીં. આમાં દ્રૌપદીના કેશ ખેંચાતા ચિતર્યાં છે. અરે ખરેખર—

सुयोधनोऽयं स्वजनावमानं पराक्रमं पश्यति बालिशत्वात् ।
को नाम लोके स्वयमात्मदोषमुद्घाटयेन्नष्टघृणः सभासु ॥१८॥

आः अपनीयतामेष चित्रपटः ।

दुर्योधनः—बादरायण ! अपनीयतां किल चित्रपटः ।

काञ्चुकीयः—यदाज्ञापयति महाराजः । (अपनयति ।)

दुर्योधनः—भो दूत !

धर्मात्मजो वायुसुतश्च भीमो भ्राताऽर्जुनो मे त्रिदशेन्द्रसूनुः ।
यमौ च तावश्विसुतौ विनीतौ सर्वे सभृत्याः कुशलोपपन्नाः ॥१९॥

वासुदेवः—सदृशमेतद् गान्धारीपुत्रस्य । अथ किमथ किम् । कुशलिनः सर्वे । भवतो राज्ये शरीरे बाह्याभ्यन्तरे च कुशलमनामयं च पृष्ट्वा विज्ञापयन्ति युधिष्ठिरादयः पाण्डवाः—

अनुभूतं महद् दुःखं सम्पूर्णः समयः स च ।
अस्माकमपि धर्म्यं यद् दायाद्यं तद् विभज्यताम् ॥२०॥

इति ।

दुर्योधनः—कथं कथं दायाद्यमिति ।

वने पितृव्यो मृगयाप्रसङ्गतः
कृतापराधो मुनिशापमाप्तवान् ।
तदाप्रभृत्येव स दारनिस्पृहः
परात्मजानां पितृतां कथं व्रजेत् ॥२१॥

वासुदेवः—पुराविदं भवन्तं पृच्छामि ।

विचित्रवीर्यो विषयी विपत्तिं
क्षयेण यातः पुनरम्बिकायाम् ।

મૂર્ખાઈને કારણે સ્વજનના અપમાનનું પરાક્રમ આ સુયોધન જોઈ રહ્યો છે. દયા વગરનો કયો (માણસ આ) જગતમાં સભા વચ્ચે પોતાના દોષોને ઉઘાડા કરશે? ૧૮.

હટ, આ ચિત્રપટને દૂર કરો.

દુર્યોધન :—હે બાદરાયણ, ચિત્રપટ લઇ જાઓ.

કાંચુકીય :— જેવી મહારાજની આજ્ઞા. (લઈ જાય છે.)

દુર્યોધન :—હે દૂત,

ધર્મપુત્ર (યુધિષ્ઠિર), વાયુપુત્ર ભીમ, ઇન્દ્રનો પુત્ર એવો મારો ભાઈ અર્જુન અને અશ્વિનીકુમારના પુત્રો, વિનયી એવા નકુલ-સહદેવ સહુ સેવકોસહિત કુશળ તો છે ને! ૧૯.

વાસુદેવ :—ગાંધારીના પુત્ર માટે (આવો પ્રશ્ન કરવો તે) યોગ્ય છે. બરાબર, સહુ કુશળ છે. તમારા રાજ્યમાં, દેશમાં, ઘેર અને બહાર કુશળ અને નિરોગીતાનો પ્રશ્ન કરી યુધિષ્ઠિર વગેરે પાંડવો નિવેદન કરે છે.

(અમે) મોટું દુઃખ ભોગવ્યું અને શરત પૂરી થઇ. ધર્મથી જે અમારો દાયભાગ (કુળધનમાં ભાગ) હોય તે વિભાજીત કરી આપો. ૨૦.

દુર્યોધન :—દાયભાગ કેવો!

વનમાં શિકાર સમયે અપરાધ થતાં કાકા(પાંડુ)ને મુનિનો શાપ મળ્યો. ત્યારથી પત્નીની બાબતમાં નિઃસ્પૃહ બન્યા. બીજાઓથી ઉત્પન્ન થયેલાનાં તે પિતા કેવી રીતે બને? ૨૧.

વાસુદેવ :—ભૂતકાળને જાણકાર એવા આપને હું પૂછું છું—

વિષયી વિચિત્રવીર્ય ક્ષય રોગથી મરણ પામ્યો. પછી

व्यासेन जातो धृतराष्ट्र एष
लभते राज्यं जनकः कथं ते ॥२२॥

मा मा भवान्

एवं परस्परविरोधविवर्धनेन
शीघ्रं भवेत् कुरुकुलं नृप ! नामशेषम् ।
तत् कर्तुमर्हति भवानपकृष्य रोषं
यत् त्वां युधिष्ठिर मुखाः प्रणयाद् ब्रुवन्ति ॥२३॥

दुर्योधनः—भो दूत ! न जानाति भवान् राज्यव्यवहारम् ।

राज्यं नाम नृपात्मजैः सहृदयैर्जित्वा रिपून् भुज्यते
तल्लोके न तु याच्यते न तु पुनर्दीनाय वा दीयते ।
काङ्क्षा चेन्नृपतित्वमाप्तुमचिरात् कुर्वन्तु ते साहसं
स्वैरं वा प्रविशन्तु शान्तमतिभिर्जुष्टं शमायाश्रमम् ॥२४॥

वासुदेवः—भोः सुयोधन ! अलं बन्धुजने परुषमभिधातुम् ।

पुण्यसञ्चयसम्प्राप्तामधिगम्य नृपश्रियम् ।
वञ्चयेद् यः सुहृद्बन्धून् स भवेद् विफलश्रमः ॥२५॥

दुर्योधनः—

स्यालं तव गुरोर्भूपं कंसं प्रति न ते दया ।
कथमस्माकमेवं स्यात् तेषु नित्यापकारिषु ॥२६॥

वासुदेवः—अलं तन्मद्दोषतो ज्ञातुम् ।

અંબિકામાં વ્યાસથી ઉત્પન્ન થયેલાં તારા આ પિતા ધૃતરાષ્ટ્રને રાજ્ય કેવી રીતે મળે? ૨૨.

આપ એમ કહેશો નહીં.

હે રાજા, આમ પરસ્પર વિરોધ વધારવાથી કુરુકુલ જલદી નામશેષ બની જશે. માટે, યુધિષ્ઠર વગેરે પ્રેમથી જે કહે છે તે ક્રોધ દૂર કરીને આપે કરવું જોઈએ. ૨૩.

દુર્યોધનઃ—હે દૂત, આપ રાજ્યનો વ્યવહાર જાણતા નથી.

શત્રુઓને મારીને સહૃદય રાજકુમારો રાજ્ય ભોગવે છે; તે (રાજ્ય આ) લોકમાં માંગવામાં નથી આવતું કે ગરીબને આપવામાં નથી આવતું. જો રાજા બનાવાની ઈચ્છા હોય તો તેઓ જલદી સાહસ કરે અથવા શાંત મતિવાળા મુનિઓથી સેવાયેલા આશ્રમમાં શાંત માટે સ્વેચ્છા પૂર્વક પ્રવેશ કરે. ૨૪.

વાસુદેવ :—હે સુયોધન, ભાઈઓ તરફ કઠોર કહેવાનું બંધ કરો.

પુણ્યના પુંજથી પ્રાપ્ત થતી રાજ્ય લક્ષ્મીને મેળવીને જે મિત્રો અને બંધુઓને છેતરે છે તેનો પરિશ્રમ નિષ્ફળ જાય છે. ૨૫.

દુર્યોધન :—

તારા બાપના સાળા કંસ તરફ તને દયા ન હતી તો પછી હંમેશ (અમારું બૂરું કરનાર તે પાંડવો તરફ (અમને દયા) કેવી રીતે થાય? ૨૬.

વાસુદેવ :—તે કેવળ મારા દોષથી થયું એમ માનશો નહીં.

कृत्वा पुत्रवियोगार्तां बहुशो जननीं मम।
वृद्धं स्वपितरं बद्ध्वा हतोऽयं मृत्युना स्वयम् ॥२७॥

दुर्योधनः—सर्वथा वञ्चितस्त्वया कंसः। अलमात्मस्तवेन। न शौर्यमेतत्। पश्य,

जामातृनाशव्यसनाभितप्ते रोषाभिभूते मगधेश्वरेऽथ।
पलायमानस्य भयातुरस्य शौर्यं तदेतत् क्व गतं तवासीद् ॥२८॥

वासुदेवः—भोः सुयोधन! देशकालावस्थापेक्षि खलु शौर्यं नयानुगामिनाम्। इह तिष्ठतु तावदस्मद्गतः परिहासः। स्वकार्यमनुष्ठीयताम्।

कर्तव्यो भ्रातृषु स्नेहो विस्मर्तव्या गुणेतराः।
सम्बन्धो बन्धुभिः श्रेयाँल्लोकयोरुभयोरपि ॥२९॥

दुर्योधनः—
देवात्मजैर्मनुष्याणां कथं वा बन्धुता भवेत्।
पिष्टपेषणमेतावत् पर्याप्तं छिद्यतां कथा ॥३०॥

वासुदेवः—(आत्मगतम्)
प्रसाद्यमानः साम्नाऽयं न स्वभावं विमुञ्चति।
हन्त संक्षोभयाम्येनं वचोभिः परुषाक्षरैः ॥३१॥
(प्रकाशम्) भोः सुयोधन! किं न जानीषेऽर्जुनस्य बलपराक्रमम्।
दुर्योधनः—न जाने।

મારી માતને અનેકવાર પુત્રો (ને મારી નાખી તેઓ) ના વિયોગથી દુઃખી કરીને, પોતાના ઘરડાં માતાપિતાને બાંધીને આ (કંસ) જાતે જ મૃત્યુથી મારી ગયો. ૨૭.

દુર્યોધન :—તેં કંસને સંપૂર્ણપણે છેતર્યો છે. પોતાના વખાણ રહેવા દે. એ વીરતા નથી. જો–

જમાઈનો નાશ થવાથી દુઃખી થયેલો જરાસંઘ ગુસ્સે થતાં ડરીને તું પલાયન કરી ગયો ત્યારે તારી વીરતા ક્યાં ગઈ હતી ? ૨૮.

વાસુદેવ :— હે સુયોધન, નીતિજ્ઞોની વીરતા દેશ, કાળ અને સ્થિતિને અનુરૂપ હોય છે. આપણો પરિહાસ અહીં જ રહે. તું તારું પોતાનું કામ કર.

ભાઈઓ સાથે પ્રેમ કરવો જોઈએ. તેઓના અવગુણો (દોષ) ભૂલી જવા જોઈએ. બંને લોકમાં પણ ભાઈઓ સાથેના સંબંધ કલ્યાણકારી છે. ૨૯.

દુર્યોધન :—

દેવતાઓના પુત્રોનો માનવીઓ સાથે ભ્રાતૃભાવ કેવી રીતે થાય ? આટલું પિષ્ટપેષણ પૂરતું છે. વાત અહીં કાપી નાંખો. ૩૦.

વાસુદેવ :— (આત્મગત)

સામથી સંતુષ્ટ કરાતો આ દુર્યોધન સ્વભાવ છોડતો નથી. ચાલ હવે કર્કશ અક્ષરોવાળા વચનોથી હું તેને ક્ષુભિત કરું. ૩૧.

(મોટેથી) હે સુયોધન, શું તું અર્જુનના બળ અને પરાક્રમને નથી જાણતો ?

દુર્યોધન :—નથી જાણતો.

वासुदेवः—भोः ! श्रूयतां,

कैरातं वपुरास्थितः पशुपतिर्युद्धेन संतोषितो

वह्नेः खाण्डवमश्नतः सुमहती वृष्टिः शरैश्छादिता ।

देवेन्द्रार्तिकरा निवातकवचा नीताः क्षयं लीलया

नन्वेकेन तदा विराटनगरे भीष्मादयो निर्जिताः ॥३२॥

अपि च, तवापि प्रत्यक्षमपरं कथयामि ।

ननु त्वं चित्रसेनेन नीयमानो नभस्तलम् ।

विक्रोशन् घोषयात्रायां फाल्गुनेनैवमोक्षितः ॥३३॥

किं बहुना,

दातुमर्हसि मद्वाक्याम् राज्यार्धं धृतराष्ट्रज ! ।

अन्यथा सागरान्तां गां हरिष्यन्ति हि पाण्डवाः ॥३४॥

दुर्योधनः—कथं कथम् । हरिष्यन्ति हि पाण्डवाः ।

प्रहरति यदि युद्धे मारुतो भीमरूपी

प्रहरति यदि साक्षात् पार्थरूपेण शक्रः ।

परुषवचनदक्ष ! त्वद्वचोभिर्न दास्ये

तृणमपि पितृभुक्ते वीर्यगुप्ते स्वराज्ये ॥३५॥

वासुदेवः—भोः कुरुकुलकलङ्कभूत । अयशोलुब्ध ! वयं किल तृणान्तराभिभाषकाः ।

दुर्योधनः—भो गोपालक ! तृणान्तराभिभाष्यो भवान् ।

अवध्यां प्रमदां हत्वा हयं गोवृषमेव च ।

मल्लानपि सुनिर्लज्जो वक्तुमिच्छसि साधुभिः ॥३६॥

વાસુદેવ :—અરે સાંભળ,

તેણે કિરાતના દેહમાં રહેલા ભગવાન શિવને યુદ્ધથી સંતોષ્યા છે. જ્યારે અગ્નિ ખાંડવ વનને બાળતો હતો ત્યારે ભારે વૃષ્ટિને બાણથી રોકી હતી. ઈન્દ્રને પરેશાન કરતા નિવાત-કવચો (નામના રાક્ષસોનો) રમત માત્રમાં નાશ કર્યો અને તેણે એકલાએ વિરાટ નગરમાં ભીષ્મ વગેરેને હરાવ્યા હતા. ૩૨.

અને વળી તને પણ પ્રત્યક્ષ (અનુભવેલી) એવી બીજી વાત કહું છું.

ચિત્રસેન તને આકાશમાં ઉઠાવી જતો હતો ત્યારે ઘોષ-યાત્રામાં અર્જુને જ (તને) છોડાવ્યો હતો. ૩૩.

વધારે તો શું કહું?—

હે ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર, મારા કહેવાથી તારે અર્ધું રાજ્ય આપી દેવું યોગ્ય છે. નહીં તો પાંડવો સાગર સુધીની સમસ્ત પૃથ્વી (તારી પાસેથી બળથી) હરી લેશે. ૩૪.

દુર્યોધન :—કેમ ? કેમ ? પાંડવો હરી લેશે. ?

જો યુદ્ધમાં ભીમનું રૂપ લઈને વાયુ પ્રહાર કરે. કે અર્જુનના રૂપમાં સાક્ષાત ઈન્દ્ર પ્રહાર કરે તો પણ હે કઠોર વચન બોલવામાં નિષ્ણાત (વાસુદેવ), તારા કહેવાથી મારા પિતાએ ભોગવેલી અને (મેં મારા) બળથી સંરક્ષેલી પૃથ્વી-માંથી એક તણખલું પણ નહીં આપું. ૩૫.

વાસુદેવ :—હે કુરુઓના કુળમાં, કલંકરૂપ બનેલા, અપયશના લોભિયા, આપણે શું તણખલાની વાત કરીએ છીએ?

દુર્યોધન :—હે ગોવાળ, તારી સાથે તો તણખલું વચ્ચે રાખીને જ વાત કરવી જોઈએ.

અવધ્ય સ્ત્રીને, ઘોડાને, બળદને અને મલ્લોને પણ મારીને, લજ્જાહીન બની તું (મારા જેવા) સજ્જનો સાથે વાત કરવાની ઈચ્છા રાખે છે ! ૩૬.

वासुदेवः—भोः सुयोधन ! ननु क्षिपसि माम् ।

दुर्योधनः—आः, अभाष्यस्त्वम् ।

अहमवधृतपाण्डरातपत्रो
द्विजवरहस्तधृताम्बुसिक्तमूर्धा ।
अवनतनृपमण्डलानुयात्रैः
सह कथयामि भवद्विधैर्न भाषे ॥३७॥

वासुदेवः—न व्याहरति किल मां जयोधनः । भोः ।

शठ ! बान्धवनिःस्नेह ! काक ! केकर ! पिङ्गल ! ।
त्वदर्थात् कुरुवंशोऽयमचिरान्नाशमेष्यति ॥३८॥

भो भो राजानः ! गच्छामस्तावत् ।

दुर्योधनः—कथं यास्यति किल केशवः । दुःशासन ! दुर्मर्षण ! दुर्मुख ! दुर्बुद्धे ! दुष्टेश्वर ! दूतसमुदाचारमतिक्रान्तः केशवो बध्यताम् । कथमशक्ताः । दुःशासन ! न समर्थः खल्वसि ।

करितुरगनिहन्ता कंसहन्ता स कृष्णः
पशुपकुलनिवासादानुजीव्यानभिज्ञः ।
हृतभुजबलवीर्यः पार्थिवानां समक्षं
स्ववचनकृतदोषो बध्यतामेपशीघ्रम् ॥३९॥

अयमशक्तः । मातुल ! बध्यतामयं केशवः । कथं पराङ्मुखः पतति । भवतु, अहमेव पाशैर्बध्नामि । (उपसर्पति ।)

वासुदेवः—कथं बद्धुकामो मां किल सुयोधनः । भवतु, सुयोधनस्य सामर्थ्यं पश्यामि । (विश्वरूपमास्थितः ।)

વાસુદેવ :—હે સુયોધન! ખરે મારું અપમાન કરે છે તું!

દુર્યોધન :—અરે તું વાત કરવા યોગ્ય જ નથી.

ઉજ્જવળ છત્રને ધારણ કરનાર, શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણોના હાથે ધારણ કરેલા જળથી અભિષિક્ત મસ્તકવાળો હું, 'મારા નમેલા રાજાઓના મંડળને અનુસરનાર (નોકર જેવા) તારા સાથે વાત નહીં કરું" એમ કહું છું. ૩૭.

વાસુદેવ :—મારી સાથે સુયોધન નથી બોલતો ? અરે—

હે શઠ, ભાઇઓ તરફ સ્નેહ વિનાના, કાગડા, માંજરા, વાંદરા, તારે લીધે આ કુરુવંશ જલદીથી નાશ પામશે. ૩૮.

અરે હે રાજવીઓ! આ અમે ચાલ્યા.

દુર્યોધનઃ—કેમ કેશવ જાય છે? હે દુઃશાસન, હે દુર્મર્ષણ, હે દુર્મુખ, હે દુર્બુદ્ધિ, હે દુષ્ટેશ્વર, દૂતોના આચારનું અતિક્રમણ કરનાર, કેશવને પકડી લો. કેમ તમારામાં તાકાત નથી? દુઃશાસન તું શક્તિમાન નથી?

હાથી અને ઘોડાને મારનાર, કંસને હણનાર, ગોવાળીયાઓના કુળમાં રહેવાથી શિષ્ટાચારને નહીં જાણનાર, હણાઈ ગયેલા બાહુબળવાળા, પોતાના વચનથી દોષિત થયેલા આ કૃષ્ણને રાજાઓની સામે જલદીથી બાંધી લો. ૩૯.

એનામાં તાકાત નથી. હે મામા, આ કેશવને બાંધી લો. કેમ ઉલટા મોઢે પડો છો? વારુ હું જ પાશથી તેને બાંધી લઉં છું. (નજીક જાય છે.)

વાસુદેવ —શું મને બાંધવાની ઇચ્છાવાળો સુયોધન આવે છે! ભલે હું સુયોધનની શક્તિ જોઉં! (વિશ્વરૂપ ધારણ કરે છે.)

દુર્યોધન :—હે દૂત !

જો તું ચારેબાજુ દેવમાયા કે પોતાની માયાની રચના કર, અથવા દુર્નિવાર્ય એવા દેવોના શસ્ત્રોથી પ્રહાર કર, (પણ) ઘોડો, હાથી કે આખલો મારવાથી ઉત્પન્ન થયેલા અભિમાનવાળા તને રાજાઓના સમૂહની વચમાં આજે હું બાંધીશ. ૪૦.

અરે ! ઊભો રહે હવે. કેમ કેશવ દેખાતો નથી. આ કેશવ છે. વાહ કેશવ કેટલી ટૂંકો થઇ ગયો ! અરે ઊભો રહે હવે. કેમ કેશવ દેખાતો નથી ! આ કેશવ છે. અરે ! કેશવ કેટલો લાંબો છે ! કેમ કેશવ દેખાતો નથી, આ રહ્યો કેશવ. મંત્રશાળામાં બધે કેશવો જ છે. હવે હું શું કરું ? બરાબર, જાણ્યું, હે રાજાઓ, તમે દરેક જણ એક એક કેશવને બાંધો. કેમ જાતે જ દોરડાથી બંધાઇને (બધા રાજાઓ (નીચે) પડે છે. શાબાશ ! જાદુગર શાબાશ.

મારા ધનુષ્યની અંદરથી નીકળેલી બાણોની જાળથી વીંધાઇને પડતી ધારામાંથી નીકળતા લોહીથી ખરડાયેલા સર્વ અંગોવાળા, છાવણીમાં આવેલા તને, આંસુથી ભરેલી આંખવાળા અને નિશ્વાસ નાંખતા પાંડવો (ભલે) જુએ. ૪૧.

(ચાલ્યો જાય છે.)

વાસુદેવ :—ભલે પાંડવોનું કાર્ય હું જ પાર પાડું છું. હે સુદર્શન, આમ આવ.

(પછી સુદર્શન પ્રવેશ કરે છે.)

સુદર્શન :—હું હાજર છું.

અત્યંત કૃપા કરનાર ઇશ્વરની વાણી સાંભળીને વાદળોના સમૂહથી અટકાવ્યું છતાં હું અહીં દોડતો આવ્યો. કમળ

कस्मिन् खलु प्रकुपितः कमलायताक्षः
कस्याद्य मूर्धनि मया प्रविजृम्भितव्यम् ॥४२॥

क नु खलु भगवान् नारायणः ।

अव्यक्तादिरचिन्त्यात्मा लोकसंरक्षणोद्यतः ।
एकोऽनेकवपुः श्रीमान् द्विषद्बलनिषूदनः ॥४३॥

(विलोक्य) अये अयं भगवान् हस्तिनापुरद्वारे दूतसमुदाचारेणोपस्थितः । कुतः खल्वापः, कुतः खल्वापः । भगवति आकाशगङ्गे ! आपप्लावत् । हन्त स्रवति । (आचम्योपसृत्य) जयतु भगवान् नारायणः । (प्रणमति ।)

वासुदेवः—सुदर्शन ! अप्रतिहतपराक्रमो भव ।

सुदर्शनः—अनुगृहीतोऽस्मि ।

वासुदेवः—दिष्ट्या भवान् कर्मकाले प्राप्तः !

सुदर्शनः—कथं कथं कर्मकाल इति । आज्ञापयतु भगवानाज्ञापयतु ।

किं मेरुमन्दरकुलं परिवर्तयामि
संक्षोभयामि सकलं मकरालयं वा ।
नक्षत्रवंशमखिलं भुवि पातयामि
नाशक्यमस्ति मम देव ! तव प्रसादात् ॥४४॥

वासुदेवः—भोः सुदर्शन ! इतस्तावत् । भोः सुयोधन !

यदि लवणजलं वा कन्दरं वा गिरीणां
ग्रहगणचरितं वा वायुमार्गं प्रयासि ।

સમાન વિશાળ નેત્રવાળા (શ્રીકૃષ્ણ) ખરેખર કોની પર ગુસ્સે થાય છે? આજે મારે કોના મસ્તક પર તૂટી પડવાનું છે? ૪૨.

અરે! ભગવાન નારાયણ ક્યાં છે?

જેમનું આદિ (આરંભ) અવ્યક્ત છે, આત્મા અચિન્ત્ય છે, સંસારનું સંરક્ષણ કરવા ઉદ્યમશીલ છે, એક છતાં અનેક દેહ ધારણ કરનાર છે, દુશ્મનોના સમૂહનો નાશ કરનારા આ શ્રીમાન (અહીં ઊભા છે.) ૪૩.

(જોઈને) અરે આ ભગવાન હસ્તિનાપુરના દ્વારે દૂતના વેશમાં ઊભા છે. પાણી આપો. ઓહ (પાણી) ઝરે છે, (આચમન કરીને, નજીક જઈને), ભગવાન નારાયણનો વિજય થાવ. (પ્રણામ કરે છે.)

વાસુદેવ :—હે સુદર્શન, (કોઈથી પણ) ન રોકી શકાય તેવા પરાક્રમવાળો થા.

સુદર્શન :—મારા પર કૃપા થઈ.

વાસુદેવ :—આનંદની વાત છે કે તું કામના સમયે આવી મળ્યો.

સુદર્શન :—કયા કામનો સમય છે? આજ્ઞા આપો ભગવાન આજ્ઞા આપો.

શું મેરૂ અને મંદરના પર્વત ઉખેડી નાંખુ? અથવા સમગ્ર સાગરને ક્ષુબ્ધ બનાવું? આખા નક્ષત્ર મંડળને પૃથ્વી પર પછાડું? હે દેવ આપની કૃપાથી મારે માટે કશુંય અશક્ય નથી? ૪૫.

વાસુદેવ :—હે સુદર્શન, આમ આવ. હે સુયોધન.

ખારા સમુદ્રમાં કે પર્વતની ગુફામાં કે ગ્રહોના સમૂહથી ફરાતા વાયુના માર્ગમાં જઈશ, (પણ) મારા બાહુબળના

मम भुजवलयोगप्राप्तसंजातवेगं
भवतु चपल ! चक्रं कालचक्रं तवाद्य ॥४५॥

सुदर्शनः—भो सुयोधनहतक । (इति पुनर्विचार्य) प्रसीदतु प्रसीदतु भगवान् नारायणः ।

महाभारापनयनं कर्तुं जातस्य भूतले ।
अस्मिन्नेव गते देव ? ननु स्याद् विफलः श्रमः ॥४६॥

वासुदेवः—सुदर्शन ! रोषात् समुदाचारो नावेक्षितः । गम्यतां स्वनिलयमेव ।

सुदर्शनः—यदाज्ञापयति भगवान् नारायणः । कथं कथं गोपालक इति । त्रिचरणातिक्रान्तत्रिलोको नारायणः खल्वत्रभवान् । शरणं व्रजन्तु भवन्तः । यावद् गच्छामि । अये एतद् भगवदायुधवरं शार्ङ्गं प्राप्तम् ।

तनुमृदुललिताङ्गं स्त्रीस्वभावोपपन्नं
हरिकरधृतमध्यं शत्रुसङ्घैककालः ।
कनकखचितपृष्ठं भाति कृष्णस्य पार्श्वे
नवसलिलदपार्श्वे चारुविद्युल्लतेव ॥४७॥

भो भोः ! शार्ङ्ग, प्रशान्तरोषो भगवान् नारायणः । गम्यतां स्वनिलयमेव । हन्तनिवृत्तः । यावद् गच्छामि । अये इयं कौमोदकी प्राप्ता

मणिकनकविचित्रा चित्रमालोत्तरीया
सुररिपुगणगात्रध्वंसने जाततृष्णा ।
गिरिवरतटरूपा दुर्निवारातिवीर्या
व्रजति नभसि शीघ्रं मेघवृन्दानुयात्रा ॥४८॥

સંયોગથી પ્રાપ્ત થયેલા વેગવાળું આ ચક્ર હે ચંચળ! તારું આજે કાળચક્ર બની રહો. ૪૫.

સુદર્શન :—હે દુષ્ટ દુર્યોધન, (ફરી વિચારીને)

હે ભગવાન નારાયણ, પ્રસન્ન થાવ, પ્રસન્ન થાવ.

હે દેવ, પૃથ્વીનો ભાર દૂર કરવા માટે ભૂતલ ઉપર આપે જન્મ લીધો છે. આ (રીતે દુર્યોધન મરી) જશે તો તમારો બધો પરિશ્રમ નિષ્ફળ જશે. ૪૬.

વાસુદેવ :—હે સુદર્શન, ક્રોધને કારણે આચારને ગણકાર્યો નહીં. તું તારા નિવાસસ્થાનમાં જ જા.

સુદર્શન :—જેવી ભગવાન નારાયણની આજ્ઞા. શું શું 'ગોવાળ?' ત્રણ પગલામાં ત્રણ લોક ઓળંગી જનાર આ શ્રીમાન નારાયણ છે. તમે તેમના શરણે જાવ, હું જાઉં છું. અરે, આ ભગવાનનું ઉત્તમ આયુધ શારંગ (ધનુષ્ય) આવ્યું.

નમણા, કોમળ અને લલિત અંગવાળું, સ્ત્રી જેવા સ્વભાવવાળું, વિષ્ણુના હાથ વડે વચમાંથી પકડવામાં આવેલું, શત્રુઓના સમૂહ માટે એકમાત્ર કાળરૂપ, પાછળના ભાગમાં સોનાથી જડેલું આ ધનુષ્ય શ્રીકૃષ્ણની બાજુમાં નવ મેઘની નજીક રહેલી સુંદર વીજળીની વેલી જેવું શોભે છે. ૪૭.

અરે હે શારંગ, ભગવાન નારાયણનો ગુસ્સો શાંત થઈ ગયો માટે પોતાના નિવાસસ્થાનમાં જ જાવ. હવે હું જાઉં છું, કેમ આ કૌમોદકી (ગદા) આવી પહોંચી.

મણિ અને સોનાથી મઢેલી, સુંદર માળાઓરૂપી ઉત્તરીયને ધારણ કરનારી, દેવોના દુશ્મનના દેહના નાશ માટે ઉત્પન્ન થયેલી તૃષ્ણાવાળી, પ્રચંડ પહાડના પ્રાન્ત ભાગ જેવી અપ્રતિહત પરાક્રમવાળી આ ગદા વાદળોના સમૂહથી અનુસરાતી આકાશમાં જાય! ૪૮.

हे कौमोदकि ! प्रशान्तरोपो भगवान् नारायणः । हन्त निवृत्ता । यावद् गच्छामि । अये अयं पाञ्चजन्यः प्राप्तः ।

पूर्णेन्दुकुन्दकुमुदोदरहारगौरो
नारायणाननसरोजकृतप्रसादः ।
यस्य स्वनं प्रलयसागरघोषतुल्यं
गर्भा निशम्य निपतन्त्यसुराङ्गनानाम् ॥४९॥

हे पाञ्चजन्य ! प्रशान्तरोपो भगवान् । गम्यताम् । हन्त निवृत्तः । अये नन्दकासिः प्राप्तः ।

वनिताविग्रहो युद्धे महासुरभयङ्करः ।
प्रयाति गगने शीघ्रं महोल्केव विभात्ययम् ॥५०॥

हे नन्दक ! प्रशान्तरोपो भगवान् । गम्यताम् । हन्त निवृत्तः । यावद् गच्छामि । अये एतानि भगवादायुधवराणि ।

सोऽयं खड्गः खरांशोरपहसिततनुः स्वैः करैर्नन्दकाख्यः
सेयं कौमोदकी या सुररिपुकठिनोरःस्थलक्षोददक्षा ।
सैपा शार्ङ्गाभिधाना प्रलयघनरवज्यारवा चापरेखा
सोऽयं गम्भीरघोपः शशिकरविशदः शङ्खराट् पाञ्चजन्यः ॥५१॥

हे शार्ङ्ग ! कौमोदकि ! पाञ्चजन्य !
दैत्यान्तकृन्नन्दक ! शत्रुचक्रे ! ।
प्रशान्तरोपो भगवान् मुरारिः
स्वस्थानमेवात्र हि गच्छ तावत् ॥५२॥

હે કૌમોદકિ, ભગવાન નારાયણનો ગુસ્સો શાંત થઈ ગયો. હાશ (ગદા) ગઈ. હવે હું જાઉં છું. અરે આ પાંચજન્ય આવ્યો.

પૂર્ણચંદ્ર, મોગરો, કમળના મધ્ય ભાગ અને હાર જેવો શ્વેત, નારાયણના મુખરૂપી કમળનો કૃપાપાત્ર જેના પ્રલય સમયે સાગરના ઘોષ સમાન નાદને સાંભળીને અસુરોની સ્ત્રીઓના ગર્ભ પડી જાય છે. ૪૯.

હે પાંચજન્ય ! ભગવાનનો ગુસ્સો શાંત થઇ ગયો છે માટે (પાછા) જાવ. હાસ ગયા, અરે નંદક તલવાર આવી પહોંચી.

સુંદરીનો દેહ ધારણ કરનારી, યુદ્ધમાં મોટા અસુરોને (પણ) ભય ઉપજાવનારી, આકાશમાં ઝડપથી જતી આ ગદા મોટી ઉલ્કા જેવી જણાય છે. ૫૦.

હે નંદક, ભગવાનનો ગુસ્સો શાંત થઈ ગયો છે (પાછી) જા. હાશ ગઈ. હવે હું જાઉં છું. અરે આ ભગવાનનાં શ્રેષ્ઠ આયુધો–

આ પોતાનાં કિરણોથી સૂર્યના બિંબને ઝાંખું પાડતી આ નંદક નામની તલવાર; દેવોના દુશ્મનોના કર્કશ વક્ષસ્થળના વિદારણમાં નિપુણ એવી આ કૌમોદકી ગદા; પ્રલયના વાદળની ગર્જના જેવા પ્રત્યંચાના ઘોષવાળું આ શારંગ નામનું ધનુષ્ય; ચંદ્રના કિરણ જેવો શ્વેત, ગંભીર ઘોષવાળો, શ્રેષ્ઠ શંખરાજ આ પાંચજન્ય. ૫૧.

હે શારંગ, હે કૌમોદકિ, હે પાંચજન્ય, હે દૈત્યનો નાશ કરનારી અને શત્રુ માટે અગ્નિ એવી નંદક (તલવાર), ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો ક્રોધ શાંત થઈ ગયો છે માટે તમે પોતપોતાના સ્થાને ચાલ્યાં જાઓ. ૫૨.

हन्त निवृत्ताः यावद् गच्छामि। अये अत्युद्भूतो वायुः। अतितपत्यादित्यः। चलिताः पर्वताः। क्षुब्धाः सागराः। पतिताः वृक्षाः। भ्रान्ता मेघाः। प्रलीना वासुकिप्रभृतयो भुजङ्गेश्वराः। किन्नु खल्विदम्। अये अयं भगवतो वाहनो गरुडः प्राप्तः।

सुरासुराणां परिखेदलब्धं
येनामृतं मातृविमोक्षणार्थम्।
आच्छिन्नमासीद् द्विषतो मुरारे-
स्त्वामुद्वहामीति वरोऽपि दत्तः ॥५३॥

हे काश्यपप्रियसुत! गरुड! प्रशान्तरोषो भगवान् देवदेवेशः। गम्यतां स्वनिलयमेव। हन्त निवृत्तः। यावद् गच्छामि।

एते [स्थिता वियति किन्नरयक्षसिद्धाः]
देवाश्च संभ्रमचलन्मुकुटोत्तमाङ्गाः।
पुष्टेऽच्युते विगतकान्तिगुणाः प्रशान्तं
श्रुत्वा श्रयन्ति सदनानि निवृत्ततापाः ॥५४॥

यावदहमपि कान्तां मेरुगुहामेव यास्यामि। (निष्क्रान्तः।)

वासुदेवः—यावदहमपि पाण्डवशिबिरमेव यास्यामि।

(नेपथ्ये)

न खलु न खलु गन्तव्यम्।

वासुदेवः—अये वृद्धराजस्वर इव। भो राजन्! एष स्थितोऽस्मि।

(ततः प्रविशति धृतराष्ट्रः।)

હાશ ગયાં. ચાલો હું જાઉં છું. અરે વાયુ અત્યંત જોરથી ફૂંકાય છે. સૂર્ય ખૂબ તપે છે. પર્વતો ચાલયમાન થયા છે. સાગરો ક્ષુબ્ધ બન્યા છે. વૃક્ષો પડી ગયાં છે. વાદળાઓ ભમી રહ્યાં છે. વાસુકિ વગેરે મહાન સર્પો અદશ્ય થઈ ગયા છે. આ શું છે ? અરે, આ ભગવાનનું વાહન એવા ગરુડ આવ્યા.

દેવ અને દાનવોને મહેનતથી મળેલું અમૃત પોતાની માતાની મુક્તિ માટે જેણે દુશ્મન પાસેથી ઝૂંટવી લીધું હતું અને જેણે ભગવાન વિષ્ણુને 'હું તમને ઉપાડીશ' એવું વરદાન પણ આપ્યું હતું. ૫૩.

હે કાશ્યપના પ્રિયપુત્ર, હે ગરુડ, દેવદેવેશ ભગવાનનો ગુસ્સો શાંત થઈ ગયો છે. પોતાના નિવાસસ્થાનમાં જાવ. હાશ ગયું. હવે હું જાઉં છું.

આ આકાશમાં કિન્નર. યક્ષ અને સિદ્ધો એકત્ર થયા છે, અને દેવોના મુકુટો ગભરાટમાં મસ્તક પર હાલી ઊઠયા છે. ભગવાન અચ્યુત ગુસ્સે થતા તેમના હણાઇ ગયેલા તેજ અને ગુણવાળા (હવે પ્રભુ) શાંત (થયા છે એમ) સાંભળીને સંતાપ વિનાના બનેલા તેઓ પોતાના ભવનોમાં જાય છે. ૫૪. હવે (મને) પ્રિય એવી મેરૂ પર્વતની ગુફામાં જઇશ. (જાય છે.)

વાસુદેવ :—હવે હું પણ પાંડવોની છાવણીમાં જ જઇશ.

(પડદા પાછળ)

ના, ના, આપ જશો નહીં.

વાસુદેવ :—અરે ઘરડા રાજાનો આ અવાજ છે. હે રાજા, આ હું રોકાયો છું.

(પછી ધૃતરાષ્ટ્ર દાખલ થાય છે.)

धृतराष्ट्रः—क नु खलु भगवान् नारायणः । क नु खलु भगवान् पाण्डवश्रेयस्करः । क नु खलु भगवान् विप्रप्रियः । क्व नु खलु भगवान् देवकीनन्दनः ।

मम पुत्रापराधात् तु शार्ङ्गपाणे ! तवाधुना ।
एतन्मे त्रिदशाध्यक्ष ! पादयोः पतितं शिरः ॥५५॥

वासुदेवः—हा धिक् पतितोऽत्रभवान् । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ ।

धृतराष्ट्रः—अनुगृहीतोऽस्मि । भगवान् । इदमर्घ्यं पाद्यं च प्रतिगृह्यताम् ।

वासुदेवः—सर्वं गृह्णामि । किं ते भूयः प्रियमुपहरामि ।

धृतराष्ट्रः—यदि मे भगवान् प्रसन्नः, किमतः परमिच्छामि ।

वासुदेवः—गच्छतु भवान् पुनर्दर्शनाय ।

धृतराष्ट्रः—यदाज्ञापयति भगवान् नारायणः । (निष्क्रान्तः ।)

(भरतवाक्यम् ।)

इमां सागरपर्यन्तां हिमवद्विन्ध्यकुण्डलाम् ।
महीमेकातपत्राङ्कां राजसिंहः प्रशास्तु नः ॥५६॥

निष्क्रान्ताः सर्वे ।

दूतवाक्यं समाप्तम् ।

ધૃતરાષ્ટ્ર : ભગવાન નારાયણ ક્યાં છે! પાંડવોનું કલ્યાણ કરનાર ભગવાન ક્યાં છે? બ્રાહ્મણોને પ્રિય એવા ભગવાન ક્યાં છે? દેવકીનંદન ભગવાન ક્યાં છે?

હે શારંગપાણિ, હે દેવોના સ્વામી, મારા પુત્રના ગુનાને કારણે હું મારું મસ્તક તમારા ચરણોમાં નાખું છું. ૫૫.

વાસુદેવ : હા ધિક્! શ્રીમાન્ પડી ગયા. ઊભા થાવ, ઊભા થાવ.

ધૃતરાષ્ટ્ર : હે ભગવાન, મારા પર કૃપા થઈ. આ અર્ઘ્ય અને પાદ્યનો સ્વીક - કરો.

વાસુદેવ : હું બધું જ સ્વીકારું છું? બીજું શું તમારું પ્રિય કરું?

ધૃતરાષ્ટ્ર :—

જો ભગવાન મારી પર પ્રસન્ન હોય તો બીજા શેની હું ઇચ્છા કરું?

વાસુદેવ : પધારો, ફરીથી દર્શન આપજો.

ધૃતરાષ્ટ્ર : જેવી ભગવાન નારાયણની આજ્ઞા. (જાય છે.)

(ભરતવાક્ય)

હિમાલય અને વિંધ્યાચલરૂપી કુંડળવાળી, સાગર સુધીની આ પૃથ્વી પર એકછત્રે અમારા (રાજા) રાજસિંહ રાજ્ય કરો. ૫૬.

(બધા જાય છે.)

દૂતવાક્ય સંપૂર્ણ થયું

દૂતવાક્ય

વિવેચન

શ્લોક-૧. સૂત્રધાર અહીં ભગવાન ઉપેન્દ્ર એટલે વિષ્ણુના પદનું વર્ણન કરે છે. ભગવાન વિષ્ણુને ઈન્દ્રના નાના ભાઈ ગણવામાં આવે છે, કારણ કે ઈન્દ્રની માતા અદિતિના પુત્ર વામન તરીકે વિષ્ણુ અવતાર લીધો હતો. નમુચિ-न मुञ्चति इति । નમુચિ દૈત્યનું નામ છે. અને ઈન્દ્રે સમુદ્રફીણનું વજ્ર બનાવીને તેને માર્યો હતો. તે વજ્રમાં ભગવાને પ્રવેશ કર્યો હતો વગેરે પુરાણકથા પ્રસિદ્ધ છે. પણ વિષ્ણુએ નમુચિને માર્યો હોય તેવી વાત ક્યાંય મળતી નથી. ભાસે મોટા ભાઈ ઈન્દ્રનું પરાક્રમ નાના ભાઈ ઉપેન્દ્રના નામે ચઢાવી તો નહિ દીધું હોય? પ્રો. દેવધર મુજબ—

"But there is no legand which directly refers to उपेन्द्र i. e. Visnu as killing the demon... The ब्रह्माण्डपुराण states that when वामन grew to be gigantic in size and became त्रिविक्रम, some of the दानव were hurled up into the air as if by a hurricane Does our auther refer to this legand?"

બીજા ચરણમાં આવતો અંત્યયમક નોંધપાત્ર છે. सर्वलोकोत्सवः स वः । ભાસે મધ્યમવ્યાયોગના પહેલા શ્લોકમાં પણ ભગવાન વિષ્ણુના પાદની સ્તુતિ કરી છે.

एवमार्यमिश्रान्......ભાસના અન્ય નાટકોને મળતો આ નાટકનો પણ આરંભ છે. દુર્યોધનની આજ્ઞાથી સેવક મંત્રશાલાની-મંત્રણા-ચર્ચા-વિચારણા કરવા માટેના સભાખંડની-રચના કરે છે.

સ્થાપના-ભાસના નાટકોમાં પ્રસ્તાવનાને બદલે સ્થાપના શબ્દ વપરાયેલો જેવા મળે છે. અહીં નોંધવું જોઇએ કે કેટલીક હસ્તપ્રતોમાં

સ્થાપના ને સ્થાને પ્રસ્તાવના શબ્દ મળે છે એમ મહા. ગણપતિ શાસ્ત્રી નોંધે છે જુઓ. क्वचित्प्रस्तावनेतिपाठः ।

સ્થાપના પછી કાંચુકીય આવીને મહારાજા દુર્યોધનની આજ્ઞા જણાવે છે કે આજે તેઓ સર્વ રાજવીઓ સાથે મન્ત્રણા કરવા માગે છે. તરત 'આ દુર્યોધન આમ જ આવે છે' એમ કહી દુર્યોધનનો પ્રવેશ વર્ણવે છે. नासूचितं पात्रं प्रवेशयेत् એ સિદ્ધાન્તને અનુસરવા માટે પહેલાં કાંચુકીયનો પ્રવેશ બતાવ્યો છે.

શ્લોક-૩. श्यामो-કાળો લેવાને બદલે 'સાંવરો' સોહામણો લઈ શકાય. नक्षत्रमध्य इव पर्वगतः शशाङ्कः આમ પુરુષને ચંદ્ર સાથે સરખાવવાની રીત ભાસના એકથી વધુ નાટકોમાં મળે છે. જુઓ :

पुत्रनक्षत्रकीर्णस्य पत्नीकान्तप्रभस्य च ।
वृद्धस्य विप्रचन्द्रस्य भवान् राहुरिवोत्थितः ॥ મધ્યમ ૩૩
चन्द्रं सनक्षत्रमिवोदयस्थम् । પ્રતિમા ૭-૧૪. વધુ માટે જુઓ ભાસ-સમસ્યા.

શ્લોક-૪. દુર્યોધનની હૃદયેચ્છા તેના પાત્રનું પ્રતિબિંબ પાડે છે. રણને તે ઉત્સવ ગણે છે. કર્ણભારમાં પણ કર્ણને 'युद्धोत्सवप्रमुख' કહ્યો છે. उत्कृत्तदन्तमुसलानि-उत्कृत्ताः दन्ता मुसला इव येषु तानि ।

किमाहतुः भवन्तौ...આ સ્થળે આકાશભાષિતનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. એક પાત્ર किं ब्रवीषि-તું શું કહે છે તેવો સવાલ કરે અને પછી પોતે તે પાત્રવતી જવાબ રજૂ કરે ત્યારે આકાશભાષિત કહેવાય છે. જ્યારે બધા પાત્રોને રંગમંચ ઉપર ન ચલાવવા હોય ત્યારે આ યુક્તિનો પ્રયોગ સંસ્કૃત નાટકમાં કરવામાં આવે છે. ભાસમાં આવો પ્રયોગ ઘણે સ્થળે છે. किं ब्रवीष्येवमित्यादि विना पात्रं ब्रवीति यत् । श्रुत्वेवानुक्तमप्येकस्तत् स्यादाकाशभाषितम् ॥ દશરૂપક. અહીં રંગમંચ ઉપર હાજર ન હોય તે પાત્રો સાથે વાર્તાલાપ કરાય કે જે કોઈનો ઉલ્લેખ થાય તેઓ ત્યાં હાજર છે અથવા નેપથ્યમાં છે એમ માની લેવાનું. આ યુક્તિ મુજબ દુર્યોધનની મંત્રશાલ રચાઈ ગઈ.

દુર્યોધન પોતે બેસીને બધાને આસન પર બેસવાનું કહે છે. પણ તેઓ જણાવે છે કે 'મહારાજ દુર્યોધન બેઠા નથી' એટલે તેઓ નહિ બેસે. દુર્યોધન અહો સેવાધર્મઃ એમ કહીને તેઓના કાર્યને બિરદાવે છે. થોડી ચર્ચા બાદ ભીષ્મને એકાદશ અક્ષૌહિણી સેનાના સેનાપતિ નીમવામાં આવે છે. અક્ષૌહિણી–અક્ષના ऊहिनी સૈન્ય–સમુદાય કે જેમાં ૨૧,૮૭૦ રથ ૨૧,૮૭૦ હાથી, ૬૫૬૧૦ ઘોડા અને ૧૦૯૩૫૦ પાયદળ હોય. દુર્યોધન પાસે અગિયાર અને પાંડવો પાસે સાત–બધું મળીને મહાભારતના યુદ્ધમાં આવી અઢાર અક્ષૌહિણી સેનાનો નાશ થયો હતો.

શ્લોક–૫. સહોક્તિ અલંકારનું સુંદર ઉદાહરણ છે. અભિષેક કરવા માટે જળ ભીષ્મના મસ્તક પર પડશે અને સાથે જ દુશ્મન રાજાઓના હૃદય પણ તૂટી પડશે. ભીષ્મનો સેનાપતિપદે અભિષેક થયો એ જાણતાંની સાથે જ ડરના માર્યા દુશ્મનોનાં હૃદય ફાટી પડશે. स्कन्धावारात्–છાવણીમાંથી.

કાંચુકીય શ્રીકૃષ્ણ માટે માનવાચક શબ્દો વાપરે છે અને દુર્યોધનને તે નથી ગમતું. ગુસ્સે થઈ શ્રીકૃષ્ણને માટે कंसभृत्य, गोपाल, જેવા શબ્દો વાપરે છે.

बार्हद्रथ–बृहद्रथस्य अपत्यं पुमान्–જરાસંધ. તે મગધના નરેશ બૃહદ્રથનો પુત્ર હોવાથી બાર્હદ્રથ. તેની अस्ति અને प्रीति નામની બે પુત્રીઓ કંસને પરણાવી હતી. કંસનો શ્રીકૃષ્ણે વધ કર્યો આથી ગુસ્સે થઈ તેણે મથુરા પર સત્તર સત્તર વખત હુમલા કર્યા અને હારીને પાછો ફર્યો. અઢારમી વખત શ્રીકૃષ્ણે દ્વારિકા વસાવી અને મથુરા છોડી દીધી. જુઓ મહા. સભાપર્વ. ૨૩ શ્રીમદ્‌ભાગવત સ્કંધ–૧૦ આધ્યા. ૫૦. દુર્યોધન જરાસંધની ૧૮મી વારની જીતનો (?) ઉલ્લેખ કરે છે. પણ પાછળ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે તે મુજબ નીતિને જાણનારાનું શૌર્ય દેશ, કાળ અને અવસ્થાને અનુરૂપ હોય છે। દુર્યોધન માને છે કે શ્રીકૃષ્ણને પુરુષોત્તમ જેવા માનવાચક નામથી નહિ પણ કેવળ કેશવ એવા નામથી જ બોલવવા જોઈએ.

શ્લોક-૬. દુર્યોધન શ્રીકૃષ્ણને પકડીને પાડવોને નયનહીન બનાવવા ઇચ્છે છે. દૂતઘટોત્કચમાં અર્જુનને કૃષ્ણચક્ષુષ્ કહ્યા છે. દૂ. ઘ ૩૧. જે કોઇ શ્રીકૃષ્ણને માન આપવા ઊભો થશે તેને ૧૨ ભાર સોનાનો દંડ થશે એમ દુર્યોધન જાહેર કરે છે.

द्वादशसुवर्णभारेण-મહા. ગણુપતિ શાસ્ત્રી સમજાવે છે કે-सुवर्णः कर्षः द्वादशकर्षात्मको नाणकविशेषः द्वादशसुवर्णः इति व्यपदिष्टः द्वादशसुवर्णना भारः पलसहस्रद्वयं द्वादशसुवर्णभारः, तेन । भारः सहस्त्रद्वितये पलानां च गरिम्णि च । इति यादवः । પ્રો. દેવધર નોંધે છે કે-

The meaning of भार is not quite clear. Could it be some coin?

Apte's Sanskrit English Dictionaryમાં भारनो એક અર્થ છે-A particular weight equal to 2000 'Palas' of gold. આ અર્થ શું અહીં યોગ્ય નથી લાગતો? could it be some coin એમ નવી સંભાવના કરવાની જરૂર શી છે?

દુર્યોધન પોતાને પણ ઊઠવું ન પડે માટે દ્રૌપદીના કેશ અને વસ્ત્ર દુઃશાસન ખેંચે છે તે ચિત્ર જોવાનું નક્કી કરે છે.

શ્લોક ૭ થી ૧૨ સુધીમાં ચિત્રપટનું વર્ણન છે. તેમાં મુખ્યતયા સ્વભાવોક્તિ છે અને દ્રૌપદી, યુધિષ્ઠિર, અર્જુન, શકુની વગેરેનું વર્ણન છે. આ પાત્રોનું વિસ્તૃત વર્ણન મહાભારત સભાપર્વ અધ્યા. ૮૯ થી ૯૫ સુધી મળે છે.

શ્લોક-૭. राहुवक्त्रान्तरगता આવો વિચાર અન્યત્ર પણ છે જુઓ किं द्रष्टव्यः शशाङ्कोऽय राहोर्वदनमण्डले । दरि. ११-११. वृद्धस्य विपन्नचन्द्रस्य भवान् राहुरिवागतः ।-મધ્યમ-૨૩.

શ્લોક-૧૦. हरिमिव मृगपतौ-આવા વિચાર માટે જુઓ: न व्याघ्रं मृगशिशवः प्रधर्षयन्ति । प्रतिमा ५-१८ वधे समदृष्टः सिंहो मृगेन्द्र विनिपात्यते । अभिषेक ३-२०

શ્લોક–૧૨. काक्षेण पश्यति–अक्षिकोणेन पश्यति । મહા. ગણપતિ શાસ્ત્રી સમજાવે છે–अक्षं इन्द्रियं तच्च प्रकृते अक्षिरूपम् । ईषदक्षं काक्षम् । ईषदर्थे' पा. ६।६।१०५। इति कोः कादेशः ।

લોક–૧૨. विहगवाहनविस्मितः–विहगवाहन–ગરુડ. विस्मितः–गर्वितः । જુઓ. माग्यैश्चलैर्विस्मितः । स्वप्न १–३

શ્લોક–૧૪. ૧૫માં શ્રીકૃષ્ણ દુર્યોધનનું સમગ્ર ઐશ્વર્ય સ્વજનોના દ્વેષને પરિણામે નજીકમાં નાશ પામશે તેવી આગાહી કરે છે.

શ્લોક–૧૬. દુર્યોધનના પ્રસિદ્ધ ગુણો અને કારણે કાર્ય નહિ થાય તેવી શ્રીકૃષ્ણની ધારણા. શ્રીકૃષ્ણને જોઈને સહુ ઊભા થાય છે અને દુર્યોધન આસન પરથી ખસી પડે છે.

શ્લોક–૧૮. દુર્યોધન જે ચિત્ર જોઈ રહ્યો છે તેમાં તેની 'બાલિશતા છે એમ જણાવે છે. શ્લોકનું ત્રીજું અને ચોથું ચરણ સુભાષિત જેવું છે. તે આજ્ઞા કરે છે અને ચિત્ર પણ દૂર કરાય છે. શ્રીકૃષ્ણનો ઉદગ્ર પ્રભાવ દર્શાવવા માટે આવું વર્ણન છે. ભાસ આખરે શ્રીકૃષ્ણ–ભક્ત હતા. दायाद्यं–दायः कुलधनं । दायरूपं आद्यं अदनीयं भोग्यं वस्तु दायाद्यमिति व्युत्पत्तिः । –મહા. ગણપતિશાસ્ત્રી.

શ્લોક–૨૧. કુશળ પ્રશ્ન પરસ્પર પૂછાયા બાદ 'दायाद्य'ની માગણી થાય છે અને ઉત્તરમાં દુર્યોધન કહે છે કે પાંડવો પાંડુના પુત્રો જ ક્યાં છે?

મૃગરૂપધારી કિંદમ નામના ઋષિએ પાંડુને શાપ આપ્યો હતો. જુઓ,

मृगरूपधरं हत्वा मामेवं काममोहितम् ।
अस्य तु त्वं फलं मूढ प्राप्स्यसीदृशमेव हि ॥
प्रियया सह संवासं प्राप्य कामविमोहितः ।
त्वमप्यस्यामवस्थायां प्रेतलोकं गमिष्यसि ॥

મહા. આદિ ૧૧૭–૩૦–૩૧

શ્લોક–૨૨. શ્રીકૃષ્ણનો જવાબ દુર્યોધનને બોલતો બંધ કરે તેવો છે. વિગત માટે જુઓ. મહા. આદિપર્વ ૧૦૫.

શ્લોક–૨૩. ખોટો વિવાદ છોડીને યુધિષ્ઠિર વગેરે પ્રેમથી જે કહે તે કરવાનું કૃષ્ણ સૂચન કરે છે.

શ્લોક–૨૪. ડૉ. પુસાલકર મુજબ આ શ્લોક 'deserves to be carved in letters of gold'. સાહસ વિના શ્રી–સંપત્તિ ન મળી શકે. આથી દુર્યોધન કહે છે કે कुर्वन्तु ते साहसम्

શ્લોક–૨૬. કંસ જરાસંધની વાત માટે જુઓ શ્લોક પાંચ પછીની ટીકા.

શ્લોક–૨૭. કંસ તો તેના કર્મે માર્યો ગયો છે એમ કૃષ્ણ કહે છે.

શ્લોક–૨૮. देशकालावस्थापेक्षि–देशं कालं अवस्थां च अपेक्षितुं शीलं अस्य, પ્રાચીન ભારતમાં રાજનીતિશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલ વિચારોમાં સંધિ વિગ્રહ, યાન, આસન, દ્વૈધીભાવ અને સમાશ્રયનો ષડ્ગુણનો વિચાર પણ આ વાત જ સૂચવે છે. ૧–૩૨ અર્જુને કિરાત રૂપધારણ કરનાર શિવને યુદ્ધમાં સંતોષ્યા હતા. તે મહા. વનપર્વમાં છે. ખાંડવ-દહનની વાત આદિપર્વમાં છે. निवातकवच નામના દૈત્યો દેવોને સતાવતા હતા. તેઓને અર્જુને હણ્યા એ વાત મહા. વનપર્વમાં છે.

શ્લોક–૩૩. ચિત્રસેન ગાંધર્વ દુર્યોધનને બાંધીને લઈ જતો હતો ત્યારે અર્જુન તેને છોડાવ્યો હતો તે મહા. વનપર્વના ઘોષયાત્રાપર્વમાં છે.

શ્લોક–૩૫. બધું સાંભળવા છતાં દુર્યોધનનો ગર્વયુક્ત ઉત્તર તેના પાત્રને પ્રકાશિત કરે છે.

वयं किल तृणान्तराभिमाष्याः–આગળ तृणमपि न दास्ये માં આવેલા तृण શબ્દમાં શ્લેષ કરીને આ વાક્ય બોલાયું છે. મહા. ગણપતિ શાસ્ત્રી સમજાવે છે: तृणेन अन्तरं व्यवधानं देशं अभिमाष्येन सह ते तृणान्तराः । तृणान्तराः सन्तो अभिमाष्याः तृणान्तराभिमाष्याः । तृणमन्तरनः

कृत्वै वत्वमसाक्मभिभाष्यो न साक्षादित्वभिप्रायः। 'તારે મારી સાથે સીધી નહિ, પરન્તુ તણખલું વચ્ચે રાખીને વાત કરવી જોઇએ.' રામાયણમાં આવે છે કે સીતા तृणमन्तरतः कृत्वा रावणं प्रत्यभाषत । એટલે વચ્ચે તણખલું મૂકીને સીતાએ રાવણને કહ્યું. સીતાએ રાવણ પરપુરુષ હતો એટલે સીધી વાત ન કરવાને બદલે તણખલું વચ્ચે રાખીને વાત કરી. અહીં એક પ્રકારનો તિરસ્કાર દર્શાવ્યો છે. ટૂંકમાં જ્યારે કોઈ ઉચ્ચ અને નીચે વચ્ચે વાર્તાલાપ થાય તો વચ્ચે તણખલું રાખીને બન્નેનો ભેદ સૂચવવાની પ્રથા હશે એવું મનાય છે. પણ R. C. Roy. तृणमन्तरतः कृत्वाने અનુવાદ કરે છે કે regarding him as something less than a straw. અને માને છે કે આ તો એક કહેવત છે. એનો Hiding her face behind the grass or placing a blade of grass between them." એવો કરવાની કોઈ જરૂર નથી. P. C. Roy ના મત સાથે સહમત થઈ શકાય તેમ નથી. 'તારે મારી સાથે વચ્ચે તણખલું રાખીને બોલવું જોઇએ' એ અર્થ વધુ સારો લાગે છે.

દુર્યોધન ગુસ્સે થઈને કહે છે: હે 'ગોવાળિયા', તું तृणान्तराभिभाष्क- છે અહીં 'ગોપાલક' સંબોધન વધુ યોગ્ય લાગે છે; કારણ ગોવાળિયાને ઘાસ જોડે વધુ સંબંધ હોય છે.

શ્લોક-૩૬. गोवृष-प्रशस्तः गौ गोवृषः । અહીં અરિષ્ટાસુરના વધની વાત છે. તે આખલાનું રૂપ લઈને આવ્યો હતો અને ભગવાને બાળપણમાં માર્યો હતો.

શ્લોક-૩૭. મને નમસ્કાર કરતા રાજાઓના સેવક જેવા તારી સાથે હું બોલીશ નહિ. अनुयात्र-સેવક, નોકર.

શ્લોક-૩૭. શ્રીકૃષ્ણ તેને મોટે હલકા શબ્દો 'કાગડા માંજરા' જેવા વાપરે છે; કારણને તેણે શ્રીકૃષ્ણને પહેલા સેવક ગણાવ્યા છે.

દુર્યોધન શ્રીકૃષ્ણને પકડવાની આજ્ઞા કરે છે. પણ દુઃશાસન, દુર્મર્ષણ, દુર્મુખ, દુર્બુદ્ધિ, દુષ્ટેશ્વર વગેરે શ્રીકૃષ્ણને પકડવામાં નિષ્ફલ જાય છે. અહીં તેણે જે નામો ગણાવ્યાં છે, તેમાં દુઃશાસન, દુર્મર્ષણ અને દુર્મુખ તેનાં ભાઈઓનાં નામો છે. જુઓ મહા. આદિ. ૧૧૬ પરન્તુ ત્યાં દુર્બુદ્ધિ અને દુષ્ટેશ્વરનાં નામો નથી.

શ્રીકૃષ્ણ દુર્યોધનને આવતો જોઈને વિશ્વરૂપ ધારણ કરે છે. છતાં પોતે તેને પકડી નકશે તેવી બડાઈ દુર્યોધન શ્લોક ૪૦ માં બતાવે છે. आः तिष्ठेदानीम् એ પછી આવતાં નાનાં નાનાં વાકયો દ્વારા દુર્યોધનની સંભ્રમાવસ્થાને સુંદર રીતે રજૂ કરી છે. આ પ્રસંગની રંગમંચયોગ્યતા પ્રશસ્ય છે. તે શ્રીકૃષ્ણને બાણોથી છિન્નભિન્ન કરી નાખવા માટે બહાર ચાલ્યો જાય છે.

શ્લોક–૪૫ થી ૫૪. ભગવાનના સુદર્શન, શારંગધનુષ્ય, કૌમોદેકીયગદા, પાંચજન્ય શંખ, નંદક તલવાર વગેરે આયુધો અને અંતે ગરુડને આવતા વર્ણવ્યાં છે. આ પ્રસંગની સંપૂર્ણ નવીન કલ્પના ભાસે કરી છે. મહાભારતમાં આવો કોઈ ઉલ્લેખ નથી.

શ્રીકૃષ્ણ જવા તૈયાર થાય છે અને ધૃતરાષ્ટ્ર આવીને માફી માગે છે. ભગવાન પૂછે છે : किं ते भूयः प्रियमुपहरामि અને (શ્લોક ૫૬) ભરતવાક્ય આવે છે. આ ભરતવાક્ય સ્વપ્ન અને બાલચરિતને મળતું આવે છે.